

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Чудацькі думки
про
українську національну справу.

Написав
Михайло Драгоманів.

Навзад і друк партійної друкарні.
1915.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01048064 (N)

2012

B-5097

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Чудацькі думки
про
українську національну справу.

Написав
Михайло Драгоманів.

Наклад і друк партійної друкарні.
1915.

9(с47.71)

2р40к

НАУКА І НАВЧАННЯ

серія

Львівська державна наукова бібліотека

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 60.022

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 25540

Переднє слово.

На жаданє ммогих Земляків з Галичини й України і за їх ласкавою підмогою видаю остю многопінну студию М. Драгоманова, друковану пер. віно в н-рах 7—24 „Народа“ 1891 року, другим виданєм осібною книжечкою. Землякам, що допомогли до сего виданя, як також Впов. проф. Драгоманову, котрий ласкаво згодився на се нове виданє і зволив для него ще раз пореглянути текст свої розправи і поробити деякі поправки та додатки, висказую щирю подяку.

Іван Франко.

I.

Вступне слівце: Чому я обертаюсь до редакції „Народа“. Проби моєї розмови з громадою в „Зорі“ і нещасний кінець їх.

Дужеб мені хотілось просто приступити до деяких поважних річей, про котрі остатніми часами говорив „Народ“ та й другі українські видання, так деякі причини примушують мене почати з переднього слівця. Бачите, мені судилось переносити мою розмову з одної хати в другу, то й треба не тільки представитись перед новою компанією, а ще й пояснити їй, через що й про що ведеться моя розмова.

Ну, так, — за дозволом, — починаю!

Років з два тому назад прочитав я одну допись в „Зорі“. Певно, багато з читачів „Народа“ зна отсю газету, що виходить у Львові. В тій дописи говорилось про справу дуже важну в загалі й дуже близьку до мого серця, та й звісну мені трошки більше, ніж звичайному Галичанину, а власне про справу українського письменства в Росії. Дописувач наводив, що в Росії цензори, царські урядники, що мусять переглядати рукописи перед друком, звичайно не дозволяють друкувати українських книжок. На се горе дописувач радив спосіб — дивоглядний: посилайте цензорам, казав він, більше рукописів, то вони хоть багато заборонять, а все таки де що зостанеться, то й ви будете мати більше українських книжок ніж тепер. Мені така рада видалась так, як би хто радив людям виставляти вовкови найбільше овець: мовляв, хоч вовк і поїєть більше, та й вам більше зостанеться. Ну, а як вовк ненажерний трапиться, або й два вовки з лісу вийдуть? Я й надумавсь на іншу раду: коли вже нема сили, ні хіті вовка прогнати, то хоть овець замкнути, та перевести в другу кошару і не давати зовсім ні одної книжки цензорам російським, а всі друкувати напр. в Галичині.

Надумавшись на таке, я схотів і свою думку поставити на суд громадський. Хто небудь подума, що се так легко. В Галичині, мовляв, є чимало газет, котрі знай одно кажуть, що радіб всяку українську думку подавати до громади,

а „Зоря“ навіть що року молить всіх українських писачів підпирати її, як „єдину літературну газету руско-українську“, своїми працями. І видався „Зоря“ немов від Товариства імени „Шевченка“, котре повстало за гроші давані з умовою, щоб усяка українська думка без огляду на те, чи людина належить до якого гурту чи кружка, могла виходити на світло. Так на ділі ж се зовсім не так. І товариство імени Шевченка і „Зорю“ держать в своїх руках люде, про котрих досить буде сказати, що вони не схотіли в своїй друкарні печатати творів самого Шевченка, бо вони бояться його думок. Тож ті люде печатають у себе тільки таке, що ні в чім не йде проти їх думок і інтересів, і майже тільки твори таких людей, котрі їм завше були покірливі, мов вівці пастухові.

Я-ж, бачите, провинився перед тими людьми між іншим тим, що нераз виступав проти них з думками Шевченковими, то мені завязані двері в усі їх виданя. Тільки на той раз впорядчиком „Зорі“ був чоловік особисто добренький. — я й зважився післати йому мою думку про українські книжки і цензорів у Росії. Та тільки я не смів підписувати свої думки своїм іменем, ні навіть викласти її просто, а сказав їй так мов чудацтво, над котрим я-ж перший посміюся, коли почнуть з неї кешкувати.

В такій одежі пройшла моя думка в „Зорі“ і навіть звернула на себе увагу декого. Осмілившись, я і в другий раз посунувся з моїми думками у „Зорю“. Пригода була така, що важко було промовчати. Бачите, якийсь землячок, назвавшись Турист (тобто Подорожний) надрукував у „Правді“ допис мовби то з Іспанії про те, як один іспанський писач ганьбив російське письменство. Кажу: мовби то з Іспанії, бо в допису тому таке пороблено з іспанськими словами, якого не зробить ніхто, хто навіть два дні походить по вулицям першого іспанського містечка. Дописувач просто витяг кілька уступів зо старого іспанського писателя, котрі були переказані в однім російським же виданю та й послужився тими витягами, щоб відбити в наших Русинів охоту читати російські книжки. (Вже один такий захід кілька вартій!). Подивіться, мовляв, що каже про сі книжки такий освічений чоловік, та й покиньте читати писаня таких з натури нікчемних людей, як Росіяне!

Справа зачеплена д. Туристом досить цікава й сама по собі й по способу, як вона була виложена, так що впять важко було промовчати, і я впять, надівши маску Чудака, написав свої думки в „Зорі“, а добренький редактор „Зорі“ впять її напечатав. На сей раз моя допись наробила багато галасу: „Правда“ кинулась на мене з піною коло рота, деякі земляки листами й словесно висту-

пили проти моїх думок. Я допевнивсь, що майже усі, хто проти мене виступав, зовсім не зрозуміли моїх думок — одні через те, що не ехотіли зрозуміти, другі може через те, що я не вмів їх розказати, треті певно через те, що справа за надто складна і деякі боки єї потребують зовсім нового підходу, а не такого, до якого в нас звикли. Були впрочім і такі, до котрих можна було прикласти слова Возьного в Наталці Полтавці: „Лукавиш, тее-то як його, моя галочко, а добре розумієш“, і котрі навмисне переносять спір на таке поле, деб нічого не могло вирости окрім бодяків. Найгірше було те, що багато людей були підбурені проти моєї статі, а самої єї вони не бачили. Так одному дуже щирому чоловікови сказано було, буцім то я просто раджу занехати усяку українську письменську працю і захвалюю усе, — таки усе, — що написано по москоськи. Добре, що я мав пригоду розмовитись з тим чоловіком і що він мені щиро, без усяких викрутасів, переказав те, що він чув про мою статю. Розмова наша скінчилась так, що ліпшого не можна було й ждати: земляк довідавшись, що я справді маю на думці, передав мені 1000 Франків на запомогу письменській справі в напрямку, котрого я боронив, і позаяк коло того часу д. Павлик казав мені, що хоче закласти газету „Народ“, то я й зараз же назначив ті гроші на се діло.

Очевидно, що з усяким земляком, що зацікавився моєю дописю в „Зорі“ й нападом на неї в „Правді“ й де інде, не можна було розмовитись устно, — то я мусів упяць післати нову допись у „Зорю“, де обговорював нові боки поважної для нас справи відносин українського письменства до російського й у загалі України до Росії.

Післав я свою допись у „Зорю“, та й жду місяць, другий, третій: нема ні статі моєї в „Зорі“, ні звістки. Нарешті прощу одного приятеля спитатись в редакції „Зорі“, що сталось з моєю дописю і взяти єї, коли вона не буде там печатана.

Відповідь дістав я таку, що моя статя надійшла як раз перед тим, як сталась пригода в Галичині: арештована кількох гостей із Росії й трьох Галичан (дд. Франка, Павлика й Скородинського, урядника „Просвіти“). Тож редактор „Зорі“ й собі налякався й порадившись з товаришами, спалив мою працю, не читавши єї. Остатньому я тим скорше вірю, бо навіть найполохливіша людина, прочитавши мою працю, встидалась би свого переполоху, бо в ній не було аж нічогосінького політичного, нічого страшного навіть для Росії, а тим паче для конституційної Австрії.

Ну, що робити з такими панамі?! Хіба видати процес перед судом за страчене добро, котре було їм вручене. Якби я давав пакунок, а редактор був капітан корабля, що почувши вітрець, подумав, що то вже буря й покидав усю вагу в море, то я б може й виграв процес, а тепер ще біг зна!

Найгірше для мене й для моєї справи те, що я не тільки втратив час, але перенісся в місто, де в мене навіть нема жерел, по котрим я писав спалену допись.

А тим часом противники моїх думок не вгавають і рвуть їх і мене особисто з усіх боків.

Особисті напади й лайки можна залишити без відповіди. Скажу тільки про одну і то найбільше через те, що сама редакція „Народа“ зачепила одну з тих лайок, котрими мене обсипають різні добродії в „Правді“. Вони мене лають між іншим обрусителем і об'єдинителем. Про моє обрусительство говорити не буду, *) а про моє об'єдинительство скажу, що слово се само по собі порожнє; важно, коло чого, коло кого й як хто хоче об'єднати. Як справді завше хотів побачити об'єднане освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусіднім сторонам і народам коло праці для волі, освіти й добробиту всіх тамошніх людей, і завше боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, нецтво й сліпе свовлюбство, навіть і тоді, коли сі темні сили вкриваються одежами народолюбства.

Але окрім особистого спору єсть незгоди в думках і незгоди щирі, котрі можна усунути, хоч иноді не в самих сперечників, так між тими, хто не чуючи голосу другої сторони, гнеться на той бік, звідки чує слово. Так ось з огляду на таких людей не можу я залишити спору, що почав було у „Зорі“ і мушу вго тепер перенести у „Народ“.

Бачу я добре, що се не так то вигідно й для мене й для читачів „Народа“, між котрими єсть багато таких, що не бачили попередніх дописів у „Правді“ ні в „Зорі“ й котрі не так учені, щоб розуміти все в їх викладі.

---

*) Якби діло йшло про самого мене, то я б зважився „проковтнути жабу“, як кажуть Французи, й запрягти перед „прекрасними масками“, котрі видають „Правду“, в тім, що мені таки лежить коло серця українство. Можеб після сеї присяги яка небудь шира, хоч слабенька душа, не так би боялась прочитати уважно мої думки про те, що шкодить власне українському руху. Та як мені зважитись на такий сором після того, як „прекрасні маски“ обявили, що всі галицько-укр. радикали тільки з оппортунізму признають національний ґрунт? Цікавоб хоч почути, з якого власне оппортунізму??

Через се все я мушу почати з того, що виложу, про що був у мене спір з „Правдою“, а далі зупинюсь на нових точках спору.

II.

Що я хотів розказати в „Зорі“ про російське й українське письменство. — Космополітизм і національство.

Іспанський писатель, за котрого почавсь у мене спір з „Правдою“, розсердивсь на свою публіку й у загалі на західно-європейську за те, що вона борзо чита тепер твори російських писателів (Гоголя, Тургенева, Достоєвського, Л. Толстого й і.) в перекладах французських і інших. Він схотів показати Іспанцям і в загалі західним європейцям, що їм не личить звертати увагу на російські писання, бо вони, мовляв, не підходять до європейського духу, а надто іспанського. Замість того щоб радіти з життя, — каже він, — Росіяне сумують. Вони все говорять про нещасних та бідних та оступаються навіть за покараних в криміналах. (Бачите, Росіянам мало того, що людина засуджена сидить в криміналі; вони довідуються, за що засуджено? що довело людину до вини, навіть коли вона справді винна? і піднімають питання, чи не була яка загальна причина вини, котра тільки виявилась на тій людині, та чи не можнаб усунути ту причину: горе, бідноту, темноту й т. і.?). Покиньте, каже той Іспанець своїм землякам, читати такі книжки: їх пишуть люде не нашого духу, не нашої навіть крові, а азійської, жовтої, переняті на скрізь не нашою вірою, а буддівською. (Остатні слова, — бачите, натяк на те, що в породу Росіян увійшло чимало народів фінських та турецьких, котрих старі вчені, що ділили всіх людей на світі на пять пород, прозвали були жовтошкурими, як європейців прозвали білошкурими. Так на лихо віра має мало спільного з породою й шкурою. Напр. Будда, царевич в азійській Індії, що виробив віру, котра справді з сумом погляда на жите людське, та при тім навчає як вменшувати сумні боки життя братетвом та взаімною поміччю між людьми, — був, як і всі його земляки, не жовтої, а такиж нашої, білої шкури).

Вже з того, що ми сказали вище про суд згаданого Іспанця про російське письменство, видно, що він власне не ріжнить нас Русинів-Українців від Москалів, що він і в нас бачить ту ж саму кров, хоч виразно й не говорить про нас, а про всіх людей на сході Європі. Та й справді,

хиба наші селяне, що склали такі пісні як: „та нема в світі так нікому, як бурлаці молодому“, або наш Шевченко, не так само оступаються за бідноту, навіть за арештантів? От я й хотів нагадати отсе нашому землякови, котрий хотів відбити судом Іспанця наших людей від найліпших книг російських, котрі тепер перекладаються на різні мови та читаються по всім світі, і показати йому й подібним йому, що засуджуючие російське письменство за те, що в нім є найліпшого, він засуджує за одно й найліпше, що єсть у нашім письменстві. Я навів приклад другого іспанського-ж таки писателя, котрий зовсім інакше дивиться на російське письменство і власне цінить у нему те, що перший ганьбить.

Я спинивсь на прикладі першого писателя іспанського і єго думках про кров російську, буцім то інакшу від крові іспанської, бо се давало мені нагоду розібрати одну справу, про котру частенько говорить в наших часописах, та, як мені видаєся, дуже неслухно, то б то про народний, або породний дух, характер і таке інше.

Справу отсю я й тепер попробую обговорити знову й навіть з новими додатками і почну з основ єї, оглядаючись на тих читачів „Народа“, котрі не бачать „Зорі“ і до того на менше вчених читачів „Народа“, бо тепер вже частенько вже й у книгах і часописах, писаних навіть для селян, говорить про такі речі, як народний дух і відповідні єму народні святощі, котрі б то всі мусять поважати і т. д.

Подібні намови ведуться з різних поводів, з котрих одні слухні, а другі зовсім неслухні. На світі дійсно є різні народи, або людські породи, котрі відрізняються одні від других найбільше мовою, по части лицем і тілом, звичаями, одежою, струментами і т. д. В старі часи, коли люде були менше розсудні ніж тепер, то між ріжними народами були часто сварки не тільки за здобич, а просто через те, що неподібно в однім народі вважалося людям другого за щось смішне або й відразливе і народи жахались один одного або ворогували проміж себе от так, як напр., кінь жахаєся верблюда, або собаки ворогують з котами і т. д. Коли серед деяких народів повстало попівство і впорядковані віри, то ті народи стали вважати других, що їхньої віри не держались, за нечисті, прокляті богами. Тоді й сварок між ріжними народами стало ще більше, бо такі попівські народи вважали навіть обовязком своїм попередю зовсім нищити, а потім силою повертати чужі народи в свою віру. Через такі й другі сварки між народами стало так, що в деяких сторонах один народ став паном над другим, от напр. як у Чехах Німці над Чехами, або в нас Поляки над Русинами.

В новійші часи по наших сторонах, у Європі, вже не робиться так, щоб пануючий народ вибивав підданого, а все таки пануванє показуєся в тім, що напр. людей підданого народу примушують говорити в школах, судах, а то й у бесіді мовою пануючого народу, а мову підданого, а також і звичайі его висміюють і т. д.

Згодом розумнійші люди стали думати, що й такий нагніт одного над другим річ несправедна та й не розумна, невідітна для загалу народу навіть пануючого, бо по найменшій мірі дражнить людей — сусідів і відводить їх від спільної праці над добробитом. З таких думок почались в усій Європі рухи, котрі йдуть до того, щоб кожда людська порода у своїй країні, або навіть у своїм місті чи селі, сама порядкувала свої справи й жила собі, як сама хоче. Коли який нарід був поділений між кількома державами і се перешкоджало частинам сього народу жити вільно, то люде в тих частинах змагались до того, щоб поєднатись у одну державу.

З таких рухів до вільности й поєднаня ріжних частин одного народу, остаттними часами найголоснійший був рух серед Італіянів. Довго вони напружались, поки не повиганяли неприязних людови князів та королів, увільнили дві свої країни (Ломбардію й Венецію) від Австрії, а третю (Римську околицю) від попівського уряду папи, і склали одно королівство, з досить вільними порядками. (Певно між читачами „Народа“ є люде, котрі добре памятають війну між Австріяками й Італіянцями в 1859 і 1866 рр., після котрих Австрія відступилась від Ломбардії з містом Мілянном і Венеці).

Усі освічені люде похваляли змаганя Італіянів до вільности й до єдности державної і ставили італіянський рух у приклад другим подібним у других народів. Такі рухи прозвано національними, від латинського чи італіянського слова націю, націоне, т. є. порода, народ.

Тільки-ж і в італіянськїм національнїм руху була й є одна прикључка, — а власне та, що не всі Італіянци зібрались в одну державу. Італіянське королівство. Зістались осібно від него між іншим ті, що живуть у Швайцарії, в країнах Тессінській і Граубюнденській. Вони у свій час дуже помагали братам своїм в Італії добути волі та єдности, а все таки ніколи й не думали й не думають прилучатись до них в одну державу. Через що се? А через ті порядки, в яких вони живуть у Швайцарії.

Швайцарія — се спілкова всенародна держава, то б то спілка малих крайїн, в котрих увесь народ вибирає собі на час (звичайно на 2, на 3 роки) уряди. Там депутати від усіх крайїн і той уряд, що вони вибирають, порядкують

справи, спільні всім країнам, як військо, цю, пошту, залізні дороги і т. і., а всі краєві справи, в тім числі всі школи, порядкують краєві уряди. Від того там не тільки в кожній країні, але в кождім місті й селі люде беруть науки в школах, пишуть до всіх урядів, говорять в судах — тою мовою, якою сама країна або громада хоче, то б то такою, якою в країні або в громаді говорять. До спільного-ж уряду Швайцарці згодились дати волю обернатись на всіх головних мовах, якими говорять у Швайцарії, тоб то на німецькій, французькій і італіанській.

От через те, колиб швайцарські Італійці пристали до Італії, то нічогосінько не виграли б, як люде національності італіанської, а стратили б, принайменше тепер, немало: перемінили б свої виборні краєві уряди на королівські, мусілиб служити по кілька років саадатами та відбувати походи в далекі краї, тоді як тепер у Швайцарії постійного війська нема, а всі молодші люде по кілька тижнів у рік муштруються з офіцерами, а потім дістають до дому гвери тай стріляють ними чи самі, чи по товаристам, а воювати Швайцарці на чужині не можуть, а тільки тоді б воювали, як би хто напав на їх державу. Усю ту волю тепер би стратили швайцарські Італійці в Італії, та до того мусілиб платити більше цю і всякі додатки, щоб удержувати королівський уряд та військо. От через що швайцарські Італіанці радо братаються з королівськими у спільним письменстві, всяких умілостях та штуках, а все таки не думають відділятися від Швайцарії, котру вони порядкують в купі з людьми чужої мови й інших звичайів, — з Німцями та Французами.

З сего прикладу виведемо собі таку думку, що національність сама по собі одно, а державна єднота національності — друге.

Сю ріжницю багато людей забуває в другій породі людській, котра після Італіанців майже вся зібралась у одну державу, — в Німців. Ще трицять років назад в Європі було кілька німецьких держав, котрі були получені в одну спілку, в котрій старшим уважався цісар Австрії. Після него найбільше землі мав король пруський. Німці ті не були властиво під чужими урядами, як колись Італіанці міланські та венеціанські, — і в деяких малих державах мали більше волі і освіти, ніж у більших, як Пруси, або Австрія. А все таки багато з Німців хотіли бути в одній державі, щоб дорівнятись великим сусідним державам: Франції та Росії.

Після довгого часу ваганя сталось так, що Пруси побили Австрію, виключили її з німецької спілки і пруський король став цісарем і над меншими німецькими державами й командиром над усім їх війском. Пруські підходи до

цісарства німецького не подобались панству й цісареві Французькому, і з него вийшла війна між Німцями й Французами. після котрої німецьке цісарство відібрало від Франції дві крайіни — Альзас і Лотарингію. Крайіни ті залюднені переважно Німцями, — та тільки французька держава давно вже прилучила їх до себе. Люд німецький там не дуже тому противився, бо французські королі, щоб прихилити єго до себе, вменшили силу панів над селянами й міщанами, скасували державні уряди попівські, а сто років тому назад селяне та міщане в Альзасі і Лотарингії в купі з усіма французькими горожанами повставали проти тяжкого уряду королів та проти останків панщини, тоді як військо королів пруських та менших німецьких князів приходило до Франції уступатись за єі короля та за панів. З того часу Альзасці та Лотарингії, хоч все таки говорили по німецькому і хоч де в чому терпіли від французького уряду, а все таки були радійші належати до французької держави, ніж до німецьких, і привикли звати себе Французами.

От тепер німецькі державники відібрали від Франції Альзас і Лотарингію, не питаючи єі людей і явно проти їх волі. Як тільки можна, Альзасці і Лотарингії кажуть, що вони хотять вернутись до Франції, а Німці їм на те відповідають: ви Німці по нації, ви наши брати пороною та мовою, то й мусите бути в одній держави з нами, а не з Французами. Добре братерство проти волі!

Але цісарство німецьке не стало на тім только, щоб прилучити до себе насильно Німців в Алзасі і Лотарингії, воно забрало й кілька міст, де людність дійсні Французи, принайменше говорить по французьки, а по німецьки не вміє. Про ті міста німецькі державники кажуть, що вони потрібні для німецької держави, бо там можна держати добрі кріпости проти Франції. І по такій рації тепер німецький уряд усяко тіснить Французів по тих містах і в загалі в Альзасі й Лотарингії, перешкоджає тамошнім людям їздити у Францію, а Французам до них, виганяє французьку мову зі шкіл альзаських і т. і. І все се робиться для користи німецької національності.

Подібне ж робить єя в німецькій державі і з Поляками. Ще давно королі пруські забрали частину польських земель, але обіцялись залишити Полякам їх національність і навіть волю приймати до себе Поляків з других крайін, відходити до них, торгувати з ними і т. і. Хоч згодом пруський уряд почав ламати ті обіцянки, та все таки де що з них зіставалось, напр. в школах, а надто в низших, в пруській Польщі учено по польському. Аж тепер, коли пруський король став німецьким цісарем, то й польські

країни, що єму піддані, прилучено просто до німецької держави і там заведено німецькі порядки, і між іншим майже зовсім вигнано польську мову із шкіл, а щоб польська мова і в громадах не піддержувалась перед німецькою, то виганяють з німецької Польщі людей, зарібників, що прийшли туди з Польщі російської та австрійської, і таких, що служили пруськими вояками. З того вигнання багато родин дізналось недавно великого горя. І все се робить ся для того, щоб уберегти німецьку національність від польськості.

З сих прикладів про німецьку державу можна вивести, що національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільности і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди.

А з Італіянами так виходить ще інший клопіт: між іншим Італіянтів є чимало в Австрії в країнах понад Адриятицьким морем, найбільше по містах, бо по селах там живуть майже самі Сербі. До якої національної землі треба застосувати ті країни? Багато Італіянтів кажуть, що ті країни мусять належати до Італії раз через те, що вони колись були підданими Венеціанської держави, а в друге через те, що коли ті Італіянти, що живуть там в містах, найосвітніші, а виділити міста від сел важко, то вся та сторона мусять бути італіянською. Знов же багато Сербів кажуть, що як по селах людей більше, ніж по містах, то вся та сторона й з містами мусять бути сербською. Де можна, по містах італіянські ради місцеві перешкоджують закладати школи сербські та примушують і Сербів учитись по італіянськи. Як би сила в краввих радах дісталась Сербам, так вони так само робили б з італіянською мовою. І обидви сторони покликають ся на національність і її потреби.

Звівши до купи всі ці приклади, як італіянські, так і німецькі, правдолюбива людина мусять прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядковання навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, щоб стало вище над усіма національностями тай мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітної правди, котра б була спільною всім національностям.

Таку всесвітну правду люде почали виробляти собі вже давно. Років уже за 500 до Христа була в Азії держава персидська, котра обнімала кілька національностей, досить освічених. В тій державі Перси панували над дру-

гими, та все таки піддані народи вже не вважались за бідло Персів; закони писались не на самій персидській мові, а на кількох, котрими говорили головніші народи в державі; уряд порядкував дороги, канали, будинки, не в самій персидській землі, а й по других. Коло тогож часу в Індії виробилась віра буддівська, котра навчала, напроти старій вірі індійських попів, що всі люде рівні в природі, й котра проповідувалась ріжним народам, а не одному тільки індійському. Трохи згодом у нас, у Європі, серед Греків розумніші люде, філософи (любомудри) стали навчати, що всі люде однакові та що треба любити не тільки свою батьківщину, своє місто, а весь світ, усіх люде. Такі філософи звали себе космополітами, то б то світовими горожанами.

Про грецького філософа Сократа розказується, що коли єго питали, де єго батьківщина, то він відповідав: уся земля, даючи тим знати, що він себе вважав горожанином усякого міста, де только є люде. Від Греків космополітичні думки перейшли до Римлян, котрих держава обняла багато ріжних народів у Європі, в Африці й Азії. Римський філософ Цицерон, викладаючи науку учеників Сократових, казав, що „вони думали, що люде родились на світ, щоб поєднатись з подібними їм і витворити з ними в купі товариство цілого роду людського“. Цицерон так викладає думку про природний зріст у людини такого космополітичного спочуття: „Проміж усім, що є почесного в люде, нема нічого славнішого і такого, що б так далеко йшло, як товариство люде з подібними їм. Се товариство і сі взаємини інтересів, ся любов до людського роду починаєть ся з прихильности батьків до своїх дітей, далі обіймає родичів, приятелів, сусідів, росте в горожанина, котрий дбає о добро цілого міста і свого народу, росширює ся на дружні нашому люде, і закінчуєть ся товариством усього роду людського“.

Така космополітична наука перейшла у віру християнську. Стара жидівська віра рахувала на самих тільки жидів і домагалася, щоб усякий, хто пристав до неї, приймив жидівські національні звичаї напр. обрізування. Тогож хотіли і від християн перші апостоли, чисті жида, як Петро. Апостол Павло, жид погречений, навчав, що перед Христом нема жида, ні грека, ні обрізаного, ні необрізаного, ні варвара, ні Скита, як нема й ні пана, ні раба, ні мужа, ні жінки, — а все одно (Лист до Галатів, III. 28 — 29. До Колоссян, III. 11). Павлове християнство взяло гору над Петровим і пішло по всякім народам Азії, Африки й Європи і з него виросла віра, котра себе стала звати по грецьки католицькою, то б то загальною, а по римськи —

універсальною, то б то світовою, і тим себе й відрізняла від старих вір, що їх звала краєвими або народними, національними, або як говорить ся на мові, що вживаєть ся в наших церквах — язичеськими. (Язык бо значить по церковному, те, що по нашому мова і народ або нація).

Християнство стало, значить, другою вже світовою, а не національною вірою, після буддівства. З того часу, як розійшлось християнство по великій частині світа, між ріжними народами християнськими, не гляючи на їх мови й звичаї, виробилось щось загальне, початок братерства. Окремі нації стали себе вважати частинами одної родини і звались: християне мови або нації італіянської, французької, англійської, німецької і т. і, і навіть коли люде одного народу робили щось негарне людам другого, то перші жалілись на ввесь християнський світ, що, мовляв, з нами поступають не по християнськи.

Після християнської віри в західній Азії виробилась ще нова віра Арабина Магомета, котра теж хотіла бути світовою, а не національною, і теж обняла ріжні народи: Арабів, Єгиптян, Персів, Турків і др.

З сих трьох світових вір дві, християнська та магометанська ворогували проміж себе, а коли в середині їх теж почались незгоди, то ріжні церкви ворогували проміж себе та нищили людеі не менше, коли не більше, як нищили їх війни національні. Аж ось розумнійші та добрійші люде по ріжних вірах стали думати, що не слід чіпатись до других за ріжні церковні звичаї та думки, а що треба поставити над усіма церквами людскість і всіх людеі всіх вір признати братами. Подібні думки вже проявлялись давно серед буддівців, а років з дві сотні тому назад почали часто проповідатись і серед християн, найбільше серед так званих протестантів, що відпали від римської церкви. По всіх освічених сторонах повстали нові філософи, котрі впять стали звати себе космополітами, або світовими горожанами і проповідали братство всіх народів. Коли навіть повстали в Європі рухи національні, то і ті рухи оперлись власне на космополітичні думки: мовляв, коли всі народи однакові брати, то не слід, щоб один народ панував над другим. Так думка про людскість поставлена була висше над думкою про націю та віру, з їх осібними звичаями, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок проміж націями й вірами та основою до волі кожної нації й віри в тих границях, поки нація чи віра не неволить других.

Аж ось, саме тоді, коли нові філософи вже років 100 тому назад досить виробили думку про світове горожанство

або братство всіх людей, — по деяких країнах Європи, ближніх до нас, справа почала повертатись назад, до старих національних думок. Об'явилось се перше в Німців через особні обставини, в котрих жили Німці сто років назад. Німці були поділені між ріжними державами, а на заході мали сусідою велику французьку державу, котра часто вступалась в німецькі внутрішні справи. Окрім того багате французьке королівство служило й німецьким князям прикладом роскоші, й французька мова почала вживатись серед німецьких князів і панства замість рідної, котру панство німецьке почало навіть зневажати. Коли Французи сто років назад скасували в себе й панство й королівство і через те почалась війна між німецькими князями й Французами, то багато освічених Німців раді були, що Французи побивають німецьке військо і почали навіть прилучати німецькі міста до нової французької держави. Але незабаром старі вояцькі й королівські звички знову прокинулись у Французів; вони завели собі замість вільної держави цісарство зручного вояка Наполеона, а той почав завойовувати німецькі землі та обдирати їх, як старі вояки.

Тоді в Німців прокинулась ненависть до Французів, а далі до всього французького. По скільку Німці хотіли скинути з себе французьке пануванє та підняти пошану до своєї мови, — сей німецький національний рух мав рацію й не тільки не йшов проти космополітичної думки (про всесвітнє братство), а навіть просто опирався на ній. Але по скільку в Німцях пішла ненависть до всього французького, за тим тільки, що воно французьке, і прихильність до всього німецького тільки через те, що воно німецьке — Німці звертались до старих, навіть за християнських національних думок.

Згодом серед учених Німців виробились такі думки, що національність, се річ найголовніша для людини, а що всесвітна людськість, то щось навіть гидке; що Німець мусить тільки й думати об тім, щоб в усьому бути цілком Німцем: в усяких стосунках з чужинцями дбати перш усього про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким духом, мати завше німецький розум, німецьке серце, німецькі звичайі ітд. і тим плекати в собі той осібний національний характер, чи дух, котрий би то бог, чи природа навіки присудили Німцям. І давнійше серед Німців, як впрочім і серед других народів, проскакувала думка, що вони найперші люде на світі. Так сотню років тому назад німецький писатель Гердер втішав своїх земляків, котрі не мали великої національної держави, тим, що німецька національна вдача й є власне в усесвітній людськості, в плеканю науки й письменства. В часи-ж На-

полеона Німець Фіхте казав своїм землякам: „будьте як найбільше Німцями, тоді ви будете справжніми людьми“.

Так в німецьких думках про національність виробились два круги: один — думки про вільність кожної національності вправлятися дома, як хоче, й про потребу викладати всяку світову річ національною мовою, а другий — якесь примусове національство, котрого мусить держатись кожда людина з певної національності, чи хоче вона того, чи не хоче, і також примусова ненависть до других національностей. Кажу: якесь національство, бо ніхто не може точно сказати, що то таке німецький розум, німецьке серце*). Ніхто не може навіть точно показати в тих звичаях, які віками увійшли в життя Німців, які звичайі справді німецькі, а які чужі. А нарешті ніхто не може допевнити людей, щоб вони безпримінно держались старих своїх звичайів, коли ті звичайі вважаються невідповідними, і не брати нових, чужих, коли ті розумнійші й т. і.? От через се німецьке примусове національство дуже затемняло думки Німців і причинилось до того, що багато неадаптираних порядків у німецькому життю державному, громадському, родинному, таких, що вже давно філософи показали їх неслухняність, задержались на довго. Окрім того се національство підняло в Німцях погорду до других народів і підперло несправедливі вчинки самих Німців над другими народами.

Власне подібне до того, що діялось між Французами та Німцями на заході Німеччини, робилось між Німцями та ріжними народами, переважно Слов'янами (Чехами, Польяками, Словінцями й др.) на сході Німеччини. Від давна ріжні князі, — найбільше пруські та австрійські, то позавоювали ріжні слов'янські країни, то інакше поробились в них державцями, а за тим по троху уряди й панство поробились там німецькими. Коли до слов'янських людей дійшли думки космополітичних філософів про рівність і потребу вільности усіх націй, то й слов'янські народи, піддані Німцям, стали також виступати проти німецького панування, як Німці проти французького. Позаяк і Слов'яне були також роздражнені німецьким пануванєм, як Німці французьким і

*) В „Зорі“ я нагадував, як плутали німецькі національники, котрі напр. записували між ознаки німецького національного духу християнську віру (як звісно, вироблену не Німцями, а спільною працею десятка старих народів), при чому одні стояли за римське католицтво, а другі за протестантизм. Поряд з тим, другі німецькі національники вважали ознакою німецького духу безвірний раціоналізм (вільний розум). Такі самі незгоди виходили між німецькими національниками і в справі природних німецьких державних порядків: одні вважали за найвідповіднішу німецькому духови державу пруську, або австрійську монархію, другі англійську конституцію, треті американську. Так само плуталась і кельто-французькі й слов'янські національники.

позаяк Словяне були менше вчені, ніж Німці, то вони поновили в себе всі хиби німецького національства і навіть деякі просто навчилися всяким думкам у німецьких національців. На лихо, й серед самих Словян ще з давна виробились свої пануючі й піддані народи, — напр. Поляки й Москалі стали панами перед нашими Русинами-Українцями. То думки подібні до німецького й західно-словянського національства мусіли вирости й серед Словян, котрі дістались у такий стан, як наші Русини. До того й сюди дійшов вплив німецького національства через книги.

З сего, що зараз сказано про національство у Німців і Словян, можна побачити, скільки хибного, а в усякім разі темного є в тім, що тепер ще говориться національниками про такі речі, як національна вдача, національний характер, дух, відносини між різними націями й т. і. Отже той Іспанець, на котрого суд про російське письменство покликуються дописувач „Правди“, є один із іспанських національників, котрий протиставить іспанську національну вдачу, а за нею в загалі латинську (бо іспанська мова, як і Французька та Італійська, пішла від латинської) вдачам німецькій і словянській. Оглянувши, подібно як ось тепер, звідки пішло національство і яку воно має вартість, я хотів показати в „Зорі“, на який хисткий ґрунт станемо ми, як залишимо ясні думки всевітної людскости, котрі можуть дати найміцніший ґрунт нашому прямуваню до національної вільности, а пристанемо до старозаконного примусового національства. Почастно я поспробував звести розмову про вартість письменства російського для західних Європейців і для нас, на ґрунт вселюдських справ.

Я доводив, що дякуючи тому, що Москалі, котрі переважно склали російську державу, — від давна мали собі державу дужу, нікому не піддану й ніким дома не загрожену, в них не мало ґрунту дражливе національство. Через те письменство російське, хоч і повстало пізнійше других словянських, а зразу стало здоровійше, ніж другі словянські, бо зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя, — громадського, родинного, особистого, — не з тим заміром, щоб непременно сказати яку національну думку, щоб показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди. А позаяк Росіянин бачив перед собою прояви життя, хоч в основі подібні до тих, що є напр. і в Англії, Франції, Німеччині, та все таки де в чому відмінні, то західним Європейцям тим цікавіше читати російські книжки, бо вони там знаходять своє, та інакше сказане. Виходить, що російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх словянських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірам і думкам, а

при тім по одежі тих думок, по тим пригодам, котрі воно описує, се письменство само собою виходить національне й осібне, о скільки відмінне житє російське. З того виводив я, що й наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи. При сім я показував, що найліпше, що було писано на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, М. Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було власне таким-же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане з національством, виходило мертвим.

Нарешті я доводив, що та увага, яка тепер піднялась по західній Європі й Америці до російського письменства, зовсім не шкідлива для нас, Українців, а навіть моглаб бути дуже корисною, бо вона свідчить про те, що Європейці й Американці зацікавились Росією й Слов'янами в загалі і через те звертають увагу почасти й на нас. Коли б ми були більше рухливі, менше ліниві, то б ми на сей час цікавости західних народів до Росії могли б пускати до них і звістки про нас ураз із перекладами ліпших творів і наших письменників.

Оттаке то я розказував у „Зорі“. І за таке то мене лаяли й лають по ріжних газетах русько-українських послідними словами, які тільки можна вживати в друкованій мові, так буючим то я зробив найгірший гріх проти батьківщини.

III.

Вартість розмови про космополітизм і національство для українства. Зв'язок сеї справи зі справою російського письменства на Україні. — Фальшивий космополітизм і правдивий бік українства в Росії. Вартість російського письменства для теперішньої України. Упадок українського письменства й науки про Україну. Всеславянська вартість російської мови.

Ті думки, котрі я виловив отсе про національство й людскість, я викладав нераз і на письмі й устно років ві 25. Іноді мені траплялось почути від земляків такий закид: „Нехай те все й правда, та вона тепер не на часі. Ми, Українці, тепер мусимо боронити свою національну волю, мов Ханаанці від жидів, а самі ми нікому не грозимо, то й нема страху, щоб наше національство стало подібне до старозаконного жидівського, котре довелось розбивати апостолам Павлам. Лишіть нас з нашим самообо-

ронним національством, то ми колись, скінчивши оборону нашої нації, пристанемо й до космополітизму“.

На се мушу відповісти так: Перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іногді наші люди про Москалів, Поляків, Жидів, і подумайте, щоб сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Якеб вони їм „обукраїнінене“ приписали! А поки що, таке людоненавистне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі почуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми, хоч би так, як робить се всевітнє товариство „Червоного Хреста“ на своїм полії. А найголовніше — наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки pomoже. Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо власне опиратись на нову, вірнійшу? Тепер же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку. Ось через що я думав і думаю, що я власне служу справі вільности нашої нації, коли змагаюсь вияснити справу національности й людскости в прикладі до наших обставин.

Може бути, що я, викладаючи свої думки про відносини між національністю і людськістю або світовим товариством, сказав що небудь не зовсім вірного. Я б сам бажав, щоб думки мої поповнено, поправлено з другого погляду, новими дослідями, новими примірами. Через такі спори тільки й виробляється між людьми правда. Так ні, противники мої розсердилися на мене й почали лаятись і навіть виключати мене з української сімї, як колись попи виключали єретиків з церкви.

На злість і лайку я відповідати не буду. А зупинюсь на дечому важнійшому, що зачіпаєть ся серед лайки, і попробую поговорити про те спокійно, то може хто, коли не з теперішних моїх противників, то з других людей, котрі інакше ніж я дивлять ся на наші національні справи, обізветь ся також спокійно й розсудливо скаже свою думку.

Почнемо зі справи російського письменства і його вартости для нас, Українців. Я дуже жалкую, що справу всевітности й націоналізму довелось мені розбирати вкупі зо справою російського письменства. Одно трохи перешкоджає другому, а до того справа російського письменства почасті єдушно роздражнює Українців, а надто в Росії, бо там царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство і Українці примушені вдовольнятись тільки російським. До того деякі з Росіян, неприхильники українського письменства й усякої осібности та волі

Українців (а такі неприхильники є й серед Українців з роду) виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то й ліпше, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всесвітники були й є не тільки в Росії. Були часи ще недавно, коли деякі Німці говорили такеж саме проти Славян і навіть Італіянців; вони казали: добреб було, колиб уся Европа була сполучена в одну державу, то поки що нехай Венеція належить до німецької Австрії, а Чехи до Німеччини; добре б було, як би всі народи могли порозумітись на одній мові, то нехай напр. Чехи забувають свою, а вчать ся німецької і т. і.

Я не раз виступав проти таких фальшивих всесвітників і власне опирався на правдиву світову людскість. Остатній раз я говорив против них у книжці „Историческая Польша и Велико-русская демократія“, де я показував, що противники українства, котрі послугують ся всесвітністю, дійсно зовсім не космополіти, а московські національники, або російські державники, і мені, признаюся, самому вже нудно вертатись до спору з такими людьми. До того ж на всякий час своя боротьба! Був час, коли на нашому ґрунті треба було боротись з недовченими й поверховними напередниками, котрі не розуміли ваги національностей, а тепер треба боротись з назадниками, котрі в барві національній хотять вести нашу громаду до застарілих і шкодливих думок суспільних і освітних.

Скажу тільки про справу мови. Звісно, добре б було, якби всі люде на світі могли розуміти один одного. Може колись яким способом до того дійде. Але поки що люде говорять сотнями, тисячами мов, і найважнійше тепер діло, щоб просвіта доходила до людей на всіх тих мовах, щоб усі люде скорше й легше могли ту просвіту прийняти. Кількасот років тому назад була в Европі сама тільки церковна просвіта, котра пішла по Европі від латинського чи римського народу і викладалась на латинській мові. Так щож? на тій мові дійсно попи напр. італіянські, англійські, шведські й польські і т. і. могли порозумітись проміж собою та за те простий народ ні в Англії, ні в Швеції, ні в Польщі не тільки не розумів того, що говорять чужі прості люде, а не розумів і свого попа і не брав від него освіти. Завважавши се, розумнійші прихильники церковної освіти, — протестанти (Вікліф, Лютер, Кальвін і т. і.) почали вживати по церквах серед кожного народу його живої мови, і через те напр. евангеліє розповсюдилось. Тепер світська наука йде по тійже дорозі: вживає всяких живих народних мов і приходить до самих далеких еторін, до

найдріонійших народів. А найбільше вчені люде або подорожні порозуміваються проміж себе тим, що вчать ся кільком мовам, на котрих говорять найбільше або найвише освічені народи, напр. мовам французькій, англійській (найбільше), німецькій. Коли тепер люде найменшого народу получать хоч початкову науку на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вишої науки, а письменство його мови не буде в силі єму послужитись, бо за малий народ не в силі оплатити коштів великого письменства та висших шкіл, то така людина візьметься за книжки на чужій мові. Колиб згодом усі люде такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої — на се б не можна було нарікати, бо се б сталось з власної волі тих людей і тоді, коли б уже стара їх мова зробила, що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше булоб, як би хто, державники чи пани стали висміювати стару мову та забороняти єї в школах та книгах. Через те не тільки терпіли б живі люде від погорди других, а ще й просвіта б їх спинялась, бо поки то ще люди забороненої мови вивчать ся чужої. На се треба не одного людського віку! а до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й неприступна.

Коли се все прикласти до української мови, котрою говорить в Росії може яких 17 мільонів людей, то побачимо, яку шкоду власне для зросту всесвітної освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я напр. уважав себе обовязаним кричати проти такої заборони й перед Українцями й перед Росіянами й перед усім освіченим миром в дописях і книжках італійських, англійських, французьких іті., протестував против тої заборони на всесвітних зїїздах письменників у Парижі й у Відні (на віденський зїїзд я послав протест в купі з д. Павликом).

Тільки ж ся прихильність до письменства українського не засліплює мені очей і не забороняє мені цінити вартість і письменства російського самого в собі і для нас Українців. *)

*) На сей раз я не буду вже говорити про те, як та ж сама прихильність до нашого письменства, а ще більше до нашого народу примушує мене розбирати й те, які власне думки ширяться українською мовою, й бажати, щоб та мова була струментом для проводу в наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обскурантизму), як се часто бачимо в писанях українських національників, або всесвітних ретроградів назадників, котрі підшиваються під українське національство, як напр. єзуїти й їх приятелі між галицькими попами й урядниками.

З моїх противників деякі кажуть: звісно, коли що добре пишеться на російській мові, то те можна й слід читати й другим радити, але ж на що особно розмовляти про вартість російського письменства? се, кажуть, шкодливо для письменства українського, бо й так багато людей вихваля російське письменство та радить Українцям покинути для него своє.

На се я відповім: добре, — так на віщо ж деякі українолюбці печатають такі розправи, в котрих проводиться думка, що в російському писменству нема й не може бути нічого вартого, такі розправи, яких напр. повно в „Правді“? Коли б подібне хто став говорити й про Поляків, Німців, Іспанців і т. і., розводячи розмови про їх жовту чи сіру кров, то треба б же було, щоб хто небудь виступив проти того, бо шкода ж терпіти неправду та проповідь людоненавистництва.

До того ж справа про вартість російського письменства стала в остатні роки по крайній мірі в Галичині на черзі в ряду практичних справ. Вже в часи засновання бібліотеки Січи (про що я розказував у моїх Австро-руських споминах) і початку народолюбного поступового руху серед львівської молодіжи (1875—1876 рр.) було спробовано, яку користь поступове народолюбство серед Галичан може винести з російського письменства. Між іншим знайомість з сим письменством довела декого з молодіжи, що належала до старої галицької партії, неправедно названої москволюбцями, до українського народовства (дд. Павлик і Франко можуть те посвідчити, бо самі перейшли через таке). От через се львівська й краківська поступова молодіж, котрим ніякий москвоненависний українолюбець не може відректи найгарячішої прихильности до Руси-України, нераз обертались до мене й до других російських Українців, щоб ми запомогли їм дістати деякі російські книжки наукові, повісти (напр. Тургенева, Герцена, Достоєвского, Некрасова, Успенского і т. і.) поступові (і, додамо, прихильні українській справі) журнали та переклади російські знаменитих англійських, французьких і т. і. писателів.

Я робив, що міг по сій справі, але з чужини багато робити не міг. Знайшлись такі українолюбці, котрі вразно відповідали галицькій молодіжи, що не будуть помагати їм здобувати російські книжки та журнали, бо все російське письменство вважають за неварте й навіть шкодливе для Русинів-Українців по своєму духу чи характеру. (На се, що тепер розкакую, я маю документи).

Шкода від таких відповідей воіельнається ще тим, що власне в остатні роки письменство українське в Росії

пішло назад, а не наперед, як се можна бачити напр. по тому, що ліпші тамошні українські писателі, Печуй і Мирний, упали до таких творів, як Опеньки, Перемудрив, та показують таку темноту думок і такий брак навіть поверховного письменського смаку, який видно напр. у повісті Над чорним морем. Погляд на дійсну умілість письменську такого Тургенева, чи Л. Толстого, або принаймні на натуральність картин такого Гл. Успенського міг би показати ліпші письменські взірці молодим галицьким письменникам і власне збудити в них, при їх безспорному українолюбству, дух конкуренції з Росіянами. Я вже не кажу про переклади на російську мову творів європейських писателів.

От через що між іншим власне тепер була невідложна потреба виступити проти такого українолюбства, котре ширило зневагу до всего російського письменства. А були й є ще й інші потреби.

Деякі з наших противників говорять, як між іншим сказано й у Правді: чого се ви нам вихваляєте непременно московське письменство? Хиба наші люде й наше письменство не так стоїть до нього, як і до другого: французького, або й іспанського?

Я мушу сказати перш усього, що такі слова я чув найбільше від людей, про котрих я можу закласти свою голову, що вони самі не тільки іспанської, а й французької мови не знають, і в загалі ніякої, окрім російської, і дуже часто навіть не знають добре й української. Можу також посвідчити, що між Українцями, котрі пишуть для печаті і при тому противні або байдужі на слова до письменства російського, дуже мало таких, що б були здібні написати що по українському: коли ті люде пишуть що, то преспокійно по московському і по більшій части таке, що в ньому не знайдете нічого українського, а іноді знайдете зовсім навіть казенні думки про „православіє, самодержавіє і народність“ то по частинам, то й цілком. Через се виключне й москвоненавистне українолюбство виходить на ділі якимсь лицемірством і по більшій части прикрива просто безписьменство, а то й обскурантетство (темнолюбство).

Я дозволю собі сказати, що з того часу, як я став на публичну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав нагоди говорити молодшим людам на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать по крайній мірі двох-трьох західно європейських мов, щоб хоч читати на них найважніші речі. Не раз устно й печатно говорив я, що українське письменство доти не стане на міцні, свої ноги, доки українські

письменники не будуть діставати всесвітні освітні думки й почуття просто з західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться се доси, через що виходить так, що навіть москвоненавистне українолюбство по своїм основним думкам бува ніщо інше, як европонавистне москволюбство, тільки трохи перелицьоване. *)

І отже я мушу признати, що як бачив я, так і бачу й чую від певних свідків, що знатя західно європейських мов дуже мало розширене серед Українців, навіть серед університетських, і що дуже рідко хто з них, навіть з тих, хто вчиться на філологічному факультеті, читають книжки напр. французькі або німецькі, а вже про англійські й говорити нічого. **) Подумайте ж тепер, яка мусить бути просвіта в такій громаді, коли вона ще збунтується й проти російського письменства ?!

І дійсно, необразованість — се тепер одна з відмін власне українолюбних кружків у Росії. Хоч я й живу на чужині, а все таки доводиться мені бачити деяких з молодших українолюбців, скінчивших уже науки, діставати від них листи з думками й запитами про різні наукові й громадські речі, і я, навіть привикший до не дуже високого стану просвіти по провінціям російським, часто просто дивуюсь, до якого ступня теперішнім українолюбцям незвісні елементарні речі про культурно-громадські справи перед європейських народів. ***)

На решті низький стан культури в українських кружках можна бачити просто з того, що тепер навіть печатається Українцями. Власне по українському печатається ними дуже мало, майже виключно повістки й поезії.

*) В своїй статі в Зорі я доводив, що теперішнє старозаконне національство українське є ніщо друге, як перелицьована Катковщина й Победоносцовщина, з чого дд. Правдяне зробили, буцим то я увесь український рух назвав Катковщиною!

**) Се було написано, коли я прочитав навіть в листі мого противника в Правді ось які слова про звісні єму українолюбські кружки: „російська мова заміня нам усі мови, навіть українську“!!!

***) Нічим, окрім необразованости, або хуторної філософії не можна обяснити й того факту, що славетня „угода“ дд. Романчука й тов. знайшла собі прихильників, а може й ініціаторів серед російських українолюбців. З погляду „хуторної філософії“ являється незнатъ як мудрою вся ота політика поклонів, крутійства й обману „високих сфер“, а тим часом на європейському ґрунті вже вияснилось, що політична мудрість требає смілого погляду на будущину та притягання на свій бік громадської думки й народних мас. Не скрізь однаково се вияснилось: в Англії більше, у Франції, Германії менше, але досить ясно стала ся справа і в Австрії і навіть у Галичині, де вже народні маси прокидаються. Та й у самій Росії є люде, котрі ведуть прогресивну роботу хоч тихо, та прямо, без „хуторних“ викрутасів.

З цього між іншим видно, до чого лицемірствує москальо-ненавистне українолюбство, бо як би наші земляки взяли його у суріоз, то прийшлося би їм майже зовсім нічого не читати навіть про Україну, бо все таки найбільша й найліпша частина з того, що пишеться Українцями про Україну, писана по московському ж.

На скільки впало українське повістярське й поетичне письменство навіть проти того, як воно стояло було років з 15 назад, коли хоч два талановиті наші писателі (Мирний і Нечуй) рішучо пристали були до всеєвропейського соціально-психологічного роману та ще й з демократичним напрямком. — про се, думаю, й говорити нічого. Хоч тепер і нема в російському письменстві великих талантів, окрім Л. Толстого, котрий пеує свою роботу тенденційним пророкуванем досить спорних думок, та все таки, коли перейдеш навіть не від Короленка, а хочби від Боборикина до тих романів, котрі красяєть Зорю та Правду, то чуєш, що переходиш все таки від живих картин, або хоч від фотографій до шабльонових малюнків, або й до суздальського богомазівства. Безсмачне мертвцяцтво тих малюнків не викупа навіть тенденція, бо по части тенденції здибуєш або проповідь чоловіконенависти, або якогось зовсім темного національства, як те, яке проповідують Над Чорним морем до ладу й не до ладу ляльки Нечуєві, — або навіть мораль цілком казенну, що, мовляв, дякуючи Пречистій, або її начальству (московському) усе може влагодитись прєблагополучно, як се виходить з писанини д. Мордовця, або з кумедії недавнього автора роману „Хиба ревуть воли“.

Я б хотів зовсім пропустити без спомину ту, як каже Правда, „патріотичну беллетристику“, примір котрої являє тепер роман „Боротьба“, що печатається в Правді. Се така писанина, перед котрою навіть ті насквілі, що печатаються Незлобиними і другими патріотичними беллетристами „Руссекаго Вѣстника“ на „нігілістів“ і „лібералів“ або й „українофілів“, виходять взірцями письменської вмлости й образованости. Хто ж з порядних людей у Росії вважа твори Незлобиних за літературу? Се не література, а „Московскія Вѣдомости“, кажучи словами Щєдрина.

Але спеціальний стан теперішнього українського письменства примушує нас доторкнутись і до українських Незлобиних.

Як звісно, українські писателі працьовитістю і рухливістю не виблискують. Від якого ж часу появилась в українському письменстві досить енергічна особа, чи група, котру можна пізнати по деяким ознакам з стилю, думок, заходів дуже однообразних, при великій ріжноті авторських імен,

псевдонімів і анонімів, — особа чи група, котра пише романи, повісті, оповідання, вірші, дописи про всякі справи, публіцистику, навіть береться за науку. І в усьому ся особа чи група показує брак таланту (в коротких беллетристичних творах ще іноді видно основу цікавого анекдота, котрий найліпше б було просто, як такий, і розказати), брак науки, або навіть образованости, а до того неконсеквентність ідей, окрім тільки в проповіді старозаконного націоналізму, і просто крутість найбезцеремонніше. Твори сеї особи чи групи кидають найгірше світло на невеличке письменство українське власне тим, що вони тепер займають в ньому велике місце, дякуючи своїй кількості, а також і тим, що мають вплив на Галичину, де письменство майже зовсім мертво й схолястичне й дуже рідко зачіпає ті громадські справи, про котрі хоч дуже необразовано, а все таки говорять писаня згаданої особи чи групи. Ось через що стає навіть громадським обовязком, щоб хто небудь дав собі працю Геркулеса розворушити продукти сеї літературної фабрики й показати увесь сором, який вони приносять українському рухови в Росії й усею шкоду, яку вони чинять у Галичині. Я попробував був остерегти Галичан, зачепивши такі твори сеї фабрики, як „Славянська етнографія“ та „Горовенко“, і тим розлютував против себе дописувачів Правди, котрі вбачають в моїх осторогах — особисті рахунки. „Откуда мнѣ сіе?“ можу спитати, або навіть сказати: „Врачу, цецьлися самъ!“.

Коли обернемось до писаного про Україну навіть по московському Українцями, то й тут побачимо теж не дуже відрадостні прояви. В усякім разі тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко низше по науковій вартості, ніж твори чистих Москалів, або Українців-общерусів. Тут причиною по часті провінціяльне житє Українців, котрі не мають під рукою столичних засобів до науки, також те, що стан національности, котру кривдять у Росії, не дає власне українолюбцям спокою духа і потрібного для науки концентрованя, з бору уваги на певних точках праці. Тільки ж тут винна й власна воля Українців, котрі засиділись на старих думках про національність і звязані з нею справи, думках, котрі панували в науковому й політичному світі, а надто германському й славянському перед 1848 р., але тепер дуже переминились в більше освічених народів, навіть у германських і в Росії.

Перед 1848 р. коли у нас складались думки членів Кирило-Методіївського товариства, скрізь в Європі були „Молода Італія“, „Молода Германія“, загальне германофільство, піддаючись котрому навіть соціаліст Прудон казав, що „вільність“ — річ кельтська, а деспотизм Франкська „(а

liberté est geauloise, le despotisme est franque)“. В передових кругах у Росії панувала однаково серед „западників“, як і „славянофілів“ гегеліянська система з її думками про зміни національних гегемоній по періодам всесвітньої історії. Німець Гегель думав, що німецька (германська) гегемонія буде остатньою. Московським гегеліянцям, „восточникам“ або славянофілам, звісно се не подобалось, і вони ждали, що після доби германської буде славянська, переважно великоруська. Російські западники по части спорились проти того й радили Росії просто вживати готової європейської просвіти, а по части самі вірили, що буде словянська доба історії, та тільки малювали її собі не в образі московського царства, а в формі ліберально-соціалістичній, для котрої підстави бачили в сільській громаді, котра зосталась у Московщині (Герцен і другі). Подібні надії держались і де в кого з восточників (Хомяков, братя Аксакови і другі). Наші українофіли того часу, або ліпше українці славянофіли стали по середині між російськими „западниками“ й московськими славянофілами чи „восточниками“, як їх звав Гоголь, — і сей стан їх, по части відповідаючий історичним ознакам України, давав їм свою оргінальність і силу, через котру вони вносили багато поправок в теорії російських западників і славянофілів і в науці і в політиці. Дякуючи тому, наші старші українофіли, починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм звязувався ще з європейським романтизмом, і кінчаючи кружком Костомарова, котрого політичні тенденції в 1848 р. були недалеко від тенденцій „молодих Італій“, „Германій“ і. т. і. — не тільки дали нам наукові праці про Україну, і доси найліпші з того, що в нас про неї писано, а ще багато де в чому вели перед навіть усій Росії.

Але ж час не стояв. Після 1848 р. виявилось, що національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські (примір не тільки Венгрії й Германії, а й самої Італії, де національна ідея тісно звязувалась із всеєвропейським ліберальним рухом), а часом без других культурних ідей може служити джерелом великих помилок (примір союзу Славян з реакцією в Австрії); виявилось, що питання політичні, культурні, соціальні мають свої завдачі, по крайній мірі стілько ж важні, як і національні і для котрих оргінальності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій. Чисто наукова праця рішучо виділилась з літератур національних і стала цілком інтернаціональною. Виділилась із національних рямок і справа освітня, напр. боротьба за світську школу проти церковної. Ще більше інтернаціональним став рух соціальний — боротьба за права найбільшій з працюючих клясе. Навіть в таких кругах куль-

турних справ, в котрих націоналістичні теорії мали собі найбільше прикладу, погляди перемінлились: нововідкриті археологічні матеріали показали, що культурні взаємини між народами існували за сотки, за тисячу літ до Христа, що напр. фенікійська азбука, від котрої пішли майже всі теперішні азбуки на світі, сама була плодом інтернаціонального обміну культур, так само як і монета; що грецька скульптура й навіть філософія, жидівський монотеїзм, римське право і т. д. все, що вважалось колись за плоди чисто національні, виросло під впливами інтернаціональними. Про суцільність національності в культурі новіших народів християнських і магометанських, а надто після XVI ст. і говорити сором. В самій устній простонародній словесности, котра вважалась колись дзеркалом народно-національного духу, нова наука показала черги спільні всім народам, або просто взяті одним народом від другого через перехід байок, пісень і т. д. з Азії в Європу й на виворіт. Словом, навіть у тій науці, котру Німці називали трохи по старому націоналістичному *Völkerpsychologie*, матеріал інтернаціональний висунувся на перший план; при тому існування національного елемента не відмовляється, а тільки конечний суд над ним відкладається на той день, коли можна буде точно розділити національне від інтернаціонального, а в самому національному те, що є основне, прирощене якій національності, від перемінного, історичного, котре в одну добу життя нації існує, а потім щезає, або в одну добу не було, а в другу появляється.

Треба сказати, що науково-політична думка в останні часи трохи роскидалась по подрібним справам, і тепер нема таких суцільних світоглядів, як напр. гегелівська філософія. Через те нові наукові погляди трохи роздроблені й їх не легко звести до купи. Тим то можна побачити не мало противомовного навіть в писаннях одних і тих же великих розумів нашого часу. Але більше менше новий світогляд вияснись не тільки в учених, але й у звичайної освіченої громади в Європі.

В Росії, звісно, справа стоїть гірше як через меншу освіту громади, так і через те, що там цілі відділи нової науки, напр. ті котрі, чіпають релігію, просто заборонені. Та все таки середнім числом ліпші російські вчені свідомі в новому науковому світогляді і його методах, а іноді їх вільність від впливів національних традицій старих наукових центрів, їх рівні стосунки з Французами, Англичанами, Німцями, Славянами дають їм особливу ширизну поглядів. В усякім разі загал учених Росіян вийшов уже із старих націоналістичних теорій, котрі ще зостались тільки в секті славянофілів і найбільше у славістів, котрі обмежились

тісненьким кружком матеріалу й думок. Тільки ж і там старий гегеліянсько-московський націоналістичний світогляд дуже підкопаний і систематично проявив себе недавно тільки в книзі Данілевського „Росія й Европа“, писаній не спеціалістом гуманних наук, а натуралістом, котрий під кінець життя понаписував такі примітки на своїй книзі, котрі рівні тому, що він зрікається много з того, що перше написав. Книга Данілевського пішла в ход більше серед такої публіки, котра з властивою наукою мало має діла, котра зветься в Європі „шовіністами“, державно-національними самохвалами, от як напр. Булянжисти серед Французів, а наукові поваги в Росії навіть усміхаються над книгою Данілевського.

На Україні діло стоїть далеко гірше. Тут ще живіші старі націоналістичні погляди, як через те, що Українці більше відстали від Європи, ніж петербуржці та москвичі, так і через те, що урядові утиски на українську національність дразнять Українців і примушують їх перецінювати вартість національності в історії й життю.

Відсталість українську не тільки від Європейців, а й від Росіян, можна було бачити навіть на Костомарову. Він сам, розказуючи про свої незгоди з ліберальними професорами й літераторами петербурзькими, котрі горяче прийняли його після саратовського вигнання, говорить у своїх листах, що може він за 9 років життя в глухому місті відстав він передового світа. Але се не вдержувало його від виходок, переважно в „Основі“, проти „модного соціалізму“ або „модного матеріалізму“. Погляди, відповідні сим виходкам, були причиною не тільки того, що Костомаров надавав клерикальний характер тій популярній літературі, котру він хотів видати для України, і того, що він дуже звужав ту літературу, — (ми про се говорили в П. т. Громади), але й пошкодили йому оцінити науково багато боків у життю й історії України. Так він перецінив „український індивідуалізм“ і відбив увагу від спільних змагань Українців. Так він зовсім не розумів вартости неправославних впливів на українське письменство в XVI ст., протестантських і римських, і навіть зачатків питомого протестантизму в „братствах“ та в таких писателів, як Іван Вишенський (Про се я говорив ще 1870 р. в статі „Малоросія въ ея словесности“ в „Вѣстнику Европы“). До того перемішавши європейське ліберальне демократство зо славянофільським народництвом, Костомаров, описуючи Виговщину, дуже став на бік „чорні“ й Запорожя, котрі підперли московського царя проти автономізму козацької старшини і через те власне стратив провідну думку для суду над московською політикою в часи від Чорної Ради 1663 р. до Мазепинщини, а далі випустив із під очей саму Січ

Запорожську, котра в його працях по історії Гетьманщини являється уривками, і нарешті не оцінив як слід і зросту ліберально-автономічних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорожського нарису конституції України в 1710 р., написаного під впливом Костя Гордієнка. (Ми старалися показати той зріст у передн. слові до 1. вип. Політичних Пісень укр. народу в XVIII-XIX ст.). Сам Гордієнко, найбільше достойний слави з українських козаків і його конституція zostалися у Костомарова загубленими серед „Мазепинців“, тоді як власне Гордієнко все життя своє проборовся з Мазепою і опинився в союзі з ним тільки тоді, коли не було йому іншого вибору.

В етнографічних роботах відсталість Костомарова ставила його просто в чудний стан. Так він усилювався по піснях установити український народний світогляд і між іншим сімволіку, а не звернув уваги на те, що найзвичайніші українські зілля носять уже чужі, то грецькі, то латинські назви (васильки, конвалія, рута, м'ята і й т. і.) і що з назвами мусіли до нашого народу перейти про них і погляди, казки й т. і. з чужих сторін і що значить перше, ніж ламати собі голову над окрушками чужосторонніх поглядів, котрі зайшли до нашого народу і дуже часто не сходяться одні з другим, треба обернутись до їх джерел: візантійських, арабських, латинських, перекладів церковно-славянських і т. д.

Коли так багато важного не добачав, так помилявся й так заплутувався сам Костомаров, то чого ж можна ждати від людей меншого таланту й учености! А й доси уся українська наука й усі українолюбці власне живуть думками Костомарова. По скільки ж ті думки в своїх історико-філософських основах сходяться з думками московських славянофілів, то виходить досить кумедна річ, що українолюбці живуть окрушками зо старої прусько-московської філософії котру недавно підновив Данілевский. Ся філософія зовсім уже не личить українолюбцям, а надто в своїх практичних прикладах, бо вона рахована на історичну московську державу, котра душить Українців. Українолюбці се чують, але держучись за старомодний націоналізм, не мають сили вибитись із зачарованого круга.

Не давно можна було побачити в українській печаті зовсім кумедну прояву. „Правда“ переклала з „Вістника Європы“ статтю д. Слонімекого „Национальность въ политикѣ“. Автор, досить свідомий нового науково-політичного напрямку європейського, російський ліберал, та ще й жид, безпощадно розбиває московсько-славянофільські теорії, хоч приміри приводить переважно німецькі, почасти прусько-Бісмарківські. Видавці „Правди“ взяли до себе працю д. Слонімекого

(і прекрасно зробили, бо се одна з немногих статей у львівському органі, котрі може читати людина з європейським літературним смаком) і до пруських примірів автора подоблялися російські. Автор певно не зостанеться тим невдовольним. Та тільки кумедність виходить у тому, що основи нових національних, власне інтернаціональних поглядів д. Слоніmsкого зовсім не підходять до націоналістичної філософії тих, котрих власне хотів побити д. Слоніmsький.

Але залишімо Правдяв, а перейдемо до справді учених Українців.

Перше місце, по пильности й талановитости між українськими ученими тепер треба признати д. Потебні за його праці про мову й народну словесність українську. Про лінгвістичні праці д. Потебні я не компетентний говорити. Але про праці його про народну словесність я дозволю собі сказати, що вони дуже часто мають характер самого звуку, чи показчика матеріялу, без усякого навіть натяку на те, яку ж провідну думку можна в йому знайти, в яким напрямку шукати її? До того дивно, чому се д. Потебня, при його великій пильности, майже ніколи не виходить за границі матеріялу славянського, тоді як тепер європейська наука поставила питанє про подobenство в творах ріжних племен і тоді, як в Росії виходять такі широко-порівнявчі праці, як петербурського професора Александра Веселовського? (Щоб мені не докорили, що я захвалюю все великоруське, а принижую українське, я мушу сказати, що я зовсім не „преклоняюсь“ перед усіма працями д. Веселовського, а надто писаними в остатні роки. коли він часто громадить матеріял, навіть сирісінський мов у записній книжці, так що навіть один звисний європейський учений, великий прихильник петербурського професора, як і я сам, не давно сказав про такі праці: „се не наука, а ерудіція“. Та все таки і в подібних працях д. Веселовського видно широку основу, котрою може покористуватись всевітна наука).

Другий харківський україновідець, д. Сумцов недавно попробував було в „Кіевской Старині“ навіть виступити проти нового європейського порівнявчого методу в етнографії, але потім сам узявсь за него, тільки дуже незручно. Його нові праці виходять набором почастних вказівок, котрі повиписувані в книг, що мов пригодною попались авторові до рук, і котрих вказівок учений не склав навіть в який небудь порядок.

Праці д. Сумцова про наших старих писателів XVI-XVII столітя цінні, та тільки по випискам з рідких тепер книг. Ясної-ж, а тим паче вірної провідної думки з них не виведеш і не добешся відповіді на пекуче питанє: чому наше

письменство в XVII ст. пішло де в чому навіть назад проти XVI ст., а потім і замерло не в одній Росії, а й у Галичині, що вела перед у XVI ст.?

Праця д. Сумцова про Григоріянський та Юліянський календар на Україні явно показує, чого бракує нашим ученим для того, щоб витолкувати нашу старину, а далі дати нам раду в пекучих справах. Для університетського професора д. Сумцова, як і для сільського попа Ст. Качали, Юліянський календар се наша національна святиня, а Григоріянський се папська удка, щоб піймати нас і сполячити. Д. Сумцов і не подумав поглянути на те, що говорили в XVI-XVII ст. про той календар протестанти, особливо німецькі, і як вийшло, що нарешті сей календар прийняли й протестанти і ніхто через те не став папівцем, ні не стратив національності.

Подібне треба сказати й про праці д. П. Житецького, напр. про остатню: „Очеркъ литер. исторіи малор. нарѣчія въ XVII-XVIII в.“ Поки йдуть виписки з матеріалу та граматики, то все добре й пожиточне, а як тільки вчений писатель переходить до суті письменства, до справ освітніх, до ґрунтів їх, так і виходить темнота, темнота, а то й просто фальшиві думки, котрі можуть нас відвести просто в край противний освіті й самому українству. Д. Житецький теж замітив, що наше письменство в XVI ст. подавало більше надії розвинути, ніж потім сталося у XVII ст. і навіть згодився з тим, що в XVI ст. оживляв наше письменство вплив західноєвропейського руху, котрий звуть новонародженем наук (renaissance), та протестантством. Тільки ж усе таки він не міг дати собі ради далі, коли прийшлося йому говорити про новий зріст на Україні православної церкви, підпертої в XVII ст. рухом козацьким. Д. Житецький забув усе, що він було признав доброго за неправославними впливами на Українну і пішов, як звичайно наші й московські казенні писателі, без розбору захвалювати православно-козацький рух як наш „народній“, як „спасителя нашої національності“. А як же вийшло, що під впливом сего спасителя наше письменство стало йти навіть назад, а не вперед по змісту і нарешті стало вимірати, піддаючись московському, — ся важна наукова й практична справа засталась зовсім для д. Житецького і для його публіки темною. Інакше б було, як би д. Ж. не піддавався старомодним словам про народ та національність, та поглянув на історію письменства других народів, де б можна було побачити, що власне помагало, а що спиняло зріст „народнього“, тоб то перш усього світського, в тім числі й простонароднього, а за тим безпримінно й національного матеріалу в старих європейських письменствах.

Літературна історія латинського Заходу ясно показує, що жива світська література переховалась там після запанованя церкви, дякуючи остаткам клясичної, до-християнської літератури на мові латинській, котра була все таки живою для певної кляси людей; що ся латинська світська література будила охоту і в покатоличених варварів збирати й своє устне письменство, а далі розвивати його. Далі зросли світські громадські інтереси феодальні державні, міщанські й т і, котрим стала відповідати література, і на решті під новим впливом до-церковної літератури то через Арабів, то просто наступив рух новонародження наук і реформації, котрий рішучо освободив різні світські елементи від тісних рамок католицьких і породив великі національні літератури. І наша література на Україні, по скільки була доткнута тим рухом всеєвропейським, по стільки й починала жити; по скільки віддалялась від него, по стільки й замирала. Правда, наше мужицьке житє, більше або менше спеціально питоме, породило устну словесність, подібну котрій може й не знайдеш в освічених сторонах Європи, де другі кляси закрили розвій сільського мужицтва. Так і то треба було, що б до нас дійшов демократичний рух Європи XVIII-XIX ст., щоб наші письменні люде довідались про ту нашу мужицьку словесність і виратували хоч частину єї від безслідної смерти. На лихо, наші народовці зле зрозуміли європейський демократичний рух, котрий привів нашу громаду до пошани простонародної словесности, перемішали його з примусовим національством і через те не можуть собі дати ладу ні в усій історії нашого письменства, ні навіть з тим, як їм бути з нашою простонародною словесністю, через що між іншим стали думати, що одної її досить для основи всего письменства, і в самій сій словесности не розличили живих, спосібних до поступу. ознак і думок, від мертвих і противних поступови.

Між теперішніми істориками України перше місце займає д. В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але коло того матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тоб то викладом, освіченим ідеєю. Найліпше видно се з того, що коли напр. українофіли і навіть галицькі „відрубники“ бачать в д. Антоновичеві партізана своїх ідей, легеньки ретушовки його праць, зроблені напр. д. Щербальским, появлялись в „Рускомъ Вѣстникѣ“ в підпору тенденцій „обрусенія“, або навіть його праці з маленькими приписочками звісного М. Юзефовича видавались як програма такої системи обрусенія й релігійного примусу, якої в XIX ст. навіть російський уряд не сміє провести. (Ми говоримо се, маючи на думці переважно брошуру „Очеркъ історії православної церкви

въ Югозап. Руси въ XVII и XVIII ст.“, фінал котрої, де говориться, що в свій час польський уряд робив резонно, коли нищив православіє і що тепер російський уряд мусить також нищити католицизм, переносить нас в часи Пилипа II іспанського і панованя теорії *cujus regio, ejus religio* (чиє царство, того мусить бути й віра). Брошура та була видана від імені Київської Археографічної Комісії (предсідатель М. Юзефович, головний редактор В. Антонович), але недавно перепечатана в монографіях В. Антоновича без фіналу. Я висказав в „Спб. Вѣдомостяхъ“ свою думку про чудну для наших часів ідею сеї брошури ще в той час, як вона появилася).

Ніхто в наших істориків не вмів так точно возстановити факти переважно історії державно-політичної, — коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто й т. і., але д. Антонович мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняня з історією других народів і т. і., через що й можливе вживанє його праць і відрубниками й обрусителями, а ще гірше те, що ширша публіка зовсім нічого не виносить з праць д. Антоновича й через те власне не чита їх. Іноді д. Антонович натяка на „народні ідеали“, котрі переважно виявились у козацтві і говорить так мов „народник“. Тількож даремне ви б шукали в його працях ясного показу тих ідеалів, а ще менше осуду їх, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій еволюції європейської людности й т. і., то б то таких провідних думок, котрі одні тільки й можуть сказати громаді, як їй бути з народницькими й козацькими симпатіями, куди їх приткнути в сучасности. Найліпший показ такої неясности проступів народництва в д. Антоновича можна знайти в одній з ліпших і найстаранніше оброблених його праць — в монографії про Палія й кінець козацтва на правім боці Дніпра. Там прекрасно показано, коли де був Палій, кого коли побили його козаки й т. і., не відно тільки які власне порядки були в „Палійівській державі“, що там робили люди що дня, як господарювали й т. і., не натякнуто на те, яке місце займала та „Палійівська Держава“ по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряду других форм громадського життя європейських народів і т. і. (Вважаю нелишнім нагадати, що сей закид я говорив д. А. — чеві ще в 1870 р., коли він прилюдно боронив своєю працею про Палія, як магістерську дисертацію в Київському університеті).

Хиби д. Антоновича в більшій ще силі виступають у працях його учеників. Ми спинимось на одному тільки примірі проф. Дашкевича. Між іншим він написав одну працю, котра зветься „Борьба культуръ и народностей въ литовско-

русскомъ государствѣ въ періодъ династической унії Литвы съ Польшею“. Тільки ж, не гляючи на таке імя праці, даремне б стали ви шукати в ній справдешну історію цивілізації, то б то порівняня порядків державних, соціальних, освітних Польщі, Литви й Русі перед їх унією й у часи її, та показу, якому ступню європейскої еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи. Щось подібне такому порівняню бачимо тільки в огляді прав королів польських і литовських в епоху Ягеллонів. Тільки ж автор не глянув на Польщу назад, в ті часи, коли її королі були подібні до литовсько-руських князів, а тим паче не глянув на відповідні епохи в Європі. Властивого ж культурного порівняня в него зовсім нема. А тільки повна й порівнявча студія життя Польщі, Литви й Русі, з оглядом на європейську еволюцію й може пояснити, на скільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Русю. Замість такої студії вчений автор займає нас розмовами про те, чи „винен чи невинен“ був Вітольд, або про те, що як би Свідригайло вмів „соблюдать надлежащій порядокъ“, то все пішло б інакше. Звісно, після таких розмов такий великий факт, як перевага Польщі над Литвою й Русю зостається темним або цілком випадковим, або результатом „інтриг“ польського вовка проти нашого руського телятка.

Найбільше показує хибі теперішньої науки про Україну власне те, що ся наука ніяк не може дати собі ради з козацтвом, хоть найбільше з ним возиться. Остатніми часами в сію справу вийшов чистий скандал: д. Куліш, один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже остро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I. й Катерину II., що зруйнували Січ і т. і. (Розбишаками вийшли козаки в д. Куліша між іншими через те, що він, як звичайне наші вчені, огляда нашу історію без порівняня з історією других народів. Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщане, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни були розбоями). Така переміна в поглядах д. Куліша підняла проти него всіх українолюбців, та окрім заміток Костомарова, котрий поправив деякі почасти помилки д. Куліша, українські козаколюбці нічого не виставили проти нього, окрім лайки, часто зовсім неприличної. (Найважнійше, що писано проти недавньої праці д. Куліша про Богдана Хмельницького, писано Москалем Карповим, котрий боронить козаків проти Польщі та за те видає їх головою

царському московському урядові). Безспорно д. Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все таки зміна його поглядів свідчить по крайній мірі про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людности, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу совокупно в усій її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) і в усяку з сих діб звернути увагу на зріст чи упадок людности, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь Українців усяких клас чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіми ваганнями сих всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почастино над нашим козацтвом, — над його вартістю й хибами, над причинами його смерти (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто „дати в архів“ і признати навіть шкодливим для поступу.

Алеж наші вчені звичайно й не думають про таке опрацюване історії ні всеї нашої країни, ні почастино козацтва, з котрим вони найбільше мають діла, а думають, що кількох доволі неясних слів про народ і народність досить буде, щоб пояснити все в такій запутаній справі.

Впрочім сю хибу українські вчені ділять і з московськими істориками Руси, котрі теж думають, мов би то історія Руси є наука особна від історії всеї людности, так якби хто з учених природників подумав би, що наука про лисиці особна не то від загальної науки про животини, а навіть від науки про вовків! Та все таки російські історики, хоч стоючи на державній точці, зачіпають іноді відносини Росії до західної Європи, пробують виводити якусь філософію історії, показують для Росії якісь перспективи на всевітньому театрі життя. Українці ж або обходяться без усякої філософії, або держать себе в якомусь узенькому провінціальному та до того й зовсім неясному, плаксивому романтизмі, перед котрим людині, що немає сама охоти пускатись у довгі наукові досліди застаєть ся тільки сказати: було колись, та що з того?

Поясню свою думку такими примірами: величатись запорожеськими набігами на Малу Азію й не рахувати в позитівні пригоди української історії напр. завоюване берега

Чорного Моря Катериною II. (нехай і запізнього через помилки московської політики перед Україною) або остаточної війни Росії проти Турції (при всіх дуростях, які наробив російський уряд перед війною й посли) — ще більша помилка, ніж та, яку роблять московські історики династичних поглядів, коли вихваляють Олега Київського, а пропускають без уваги прилучення Подолі до руських земель під литовською династією. Далі, розводиться в історії українського письменства про всякі посередности, аби вони написали два вірші по українському, а пропускати без уваги в історії культури на Україні заснування трьох університетів (нехай упряй, запізньо). Гоголя, перших славістів російських, Українців з роду й т. і., значить нічогосінко не розуміти в культурних справах. А в обох показаних примірах поверховне українофільство просто зрікається свого „національного добра“ на користь „важержного сусіди“. Будучи консеквентним у поверхньому національстві, прийдеться й Костомарова віддати Москалям в „заесманську літературу“, бо Костомаров писав переважно й найліпші свої праці по „московському“. Тим часом Костомаров має в історії українства далеко більше ваги, як автор „Богдана Хмельницького“ і ті „московських“ творів, ніж як автор „Переяславської ночі“ й т. і. слабих українських проб. Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусів би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-краєві завдання українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через се вияснилось би краще й те, на кілько Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась нераз і котрі вона тепер може досягнути на дорозі всесвітнього поступу.

В чому наглядно видно, на скілько українолюбська наука стоїть низше навіть від російської, так се в справі про історію й теперішній стан володіня землею на Україні. Скілько людей у нас заходило коло історії селянства нашого і се, думалось би, найцікавіша справа для народолюбців. А тільки остатніми часами чоловік майже посторонній, професор загальної історії, д. Лучицький пролив світло на сю справу, показавши, що на нашій Україні було повсюдне громадське володіння землею, що сліди його зостались і доси навіть там, де нема вже такого загального громадського володіня, яке є в Слобідчині або в Новоросії і яке мало відрізняється від великоруського. І показав він се між іншим по тим самим архівним грамотам, котрі навіть напечатані другими — Українцями й українолюб-

цями. Як се сталось, що другі дивились і не бачили? А так, що їм засліпили очі слова про національні духи та вдачі, слова, по котрим московський дух міг жити в громадському володію землею, а український не міг і т. д.

Є одна галузь науки, в котрій ще недавно Українці, можна сказати, вели перед у Росії, — се те, що зветься не зовсім точно етнографією з виділом про народні звичайі й право. Наука про звичаєве право ще недавно майже була основана в Росії українофілами: Чубінським, Юхименком, Кистяковським. А тепер де вона на Україні, коли тимчасом російська наука дійшла по сій часті до праць європейської важности, як книги д. Макс. Ковалевського (Українець з роду, але не українофіл), — російські, французькі й англійські?! І такий упадок вийшов не тільки через пригодову недостачу особисто талановитих спеціалістів, а через навмисну зневагу космополітичного, порівнявчого напрямку в науці, проти котрого в часи археологічного зйзду в Одесі виступали українофільські вчені в спорах з тимже д. Ковалевським, називаючи той напрямок „плавбою по океану безбережному“. Тепер зо спеціально українського боку в один круг з працями д. Ковалевського можна поставити хіба працю д. Волкова про весільні звичайі Славян, котра знайшла собі місце не в „Правді“, ні в „Зорі“, а.. в болгарському „Сборнику“ міністерства народної освіти!

Для того, щоб допевнити, що се не випадкова пригода, а послідок навмисного реакціонерства, котре запанувало в остатні роки в певних українофільських кругах, я мушу розказати одну приклячку. Як звісно, „Правда“ приобіцяла було в початку служити органом європейської науки на Україні. Скоро після початку получив я просьбу від основателя „Правди“ написати європейську наукову хроніку для одного з чисел. Я відповів, що не будучи енциклопедистом, про всякі науки писати не можу, а міг би написати про ті галузі, котрими більше займався, — напр. про нові праці й теорії в науці про народну словесність (folklore і про нові книжки по історії Ізраеля, по котрій в ті часи вийшов початок праці Ренана, що звернула на себе увагу всего світа). Тільки ж, позаяк реставратор „Правди“ писав мені, що мов би то українська громада бажає націоналізму, і не хоче космополітизму й раціоналізму, то я просив дати мені вказівку, як мені написати про космополітично антропологічний напрямок в етнографії, щоб не обурити націоналістів, а про Ренана щоб не показатись раціоналістом? Відповіді на сі запити я не получив. І всякий, хто погляне на „Правду“, побачить, що там і сліду нема європейської науки, котра тепер після того як галицько-український національний рух офіційно поставлений під начальство

галицького єпископату, мусить бути з гори вигнана з галицько-українського національного письменства. Нагадаю, що тим часом, як українфільське письменство, діставшись під диктатуру певних авторитетів, добровільно втікало від нових наукових напрямів навіть в тих галузях, котрі були для него найприроднійші, як folk-lore, — польська журналістика, навіть підцензурна (в Варшаві) впіла познакомити свою публіку і з новою працею Ренана і стала видавати спеціальне фольклорне письмо в дусі нової космополітично-антропологічної школи (*Wisła*), а далі й по російському почали появлятися „Етнографическое Обзоръіне“ і „Живая Старина“, котрі хоч не так рішуче, а все таки виступають на туж дорогу, при чому „Етн. Обзоръіне“ має навіть сотрудників українфільів. Нарешті навіть наймолодший славянський брат, Болгарія, заложив фольклорне виданє, котре зразу звернуло на себе увагу вченого світа (див. *Archiv für Slav. Philologie, Am Urquell* і др.) і навіть почало приймати до себе українські праці. Тим часом уже років 6—7, коли піднялась справа реорганізації львівської „Зорі“, я радив закласти при ній фольклорний виділ на європейський лад, і були тоді сили, котрі могли поставити сю справу по європейському. Але мій проєкт упав не через кого, як через наших національників. Так сі добродії добровільно спиняють зріст нашого письменства гірше, ніж усяка царська цензура, бо нема нічого гіршого над добровільну реакцію. І після сего ми ще будемо плакати, чому наші сусіди не шанують нашого письменства на рівні зо своїми!

З усього зараз сказаного ясно, що українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновились, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше звязані з теперішнім всевітним громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим українолюбці мусять вийти з того вузького й поверховного національства, котре в Європі втратило змисл після 1848 р. З сего зовсім не слідує, щоб вони мусіли зрєктись своєї прихильности до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасности українського народу*). Напроти,

*) При сій нагоді я, в інтересах згоди, попробую таки „проковтнути жабу“ й сказати два слова проти того перекручуваня моїх думок, що буцїм то я зовсім не признаю національности. Ще в своїй статі в „Зорі“ я вразно сказав, що національности я признаю, а тільки противлюсь націоналізмови, то б то при мусу держатися звїсних почуть і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частійше) вважаються за такі. В рецензії на

прихильність до своєї країни й народу тільки виграв, коли вона очиститься від старозаконної ненависти до чужих і освітиться світлом вселюдського прямованя до поступу. Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всевітний порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних виводів, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці Двѣ русскія народности, й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в „Правді“ в очерку „Три національних тіпа народніх“, котрого не можна без скандалу виголосити напр. ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звісній науковому світові мові, напр. і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском Двѣ русскія народности.

Я певнісінький, що таке обновління українського письменства й науки настане незабаром: деякі ознаки показують уже початки такого обновління. Найскорше пішлоб те обновління, якби наша письменська громада взялась рішуче вчитись європейським мовам та просто увійшла в прямі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою. Але позаяк жите не жеде і позаяк всі письменні Українці добре розуміють російську мову, а більша частина їх лінується вчитись мовам європейським, то для користи самого українського письменства треба показувати молодіжці, чого власне мусить вона шукати в російському письменстві й посилати українських молодих письменників шукати провідних думок і взірців письменської вмлости й наукових заходів скорше в російських повістярів, навіть таких як Успенский та Короленко, в російських учених як Пипін, Веселовский, М. Ковалевский і др., аніж в теперішньому українолюбському письменстві, навіть в такому, що пишеться по російському, то б то все

брошулку д. Стодольского (в Товариші) я показав, що при теперішньому стані науки питанє про національні відміни стало зовсім не таким простим, як було 50—60 років назад. Тепер багато з того, що вважалося колись за національне, признаю єдиним усім народам на певній ступені зросту, або й продуктом інтернаціонального процесу, котрий начався давно. Я сказав вище, що тепер наука про національності мусить розібрати, що в певних ознаках нації є сталого, більше-менше біологічного, а що перемінне, — і багато ще треба праці наукової, зробленої найширшим, всевітньо-порівнявчим методом, щоб дійти до можливости сказати щось тверде про суть національностей. В міру своїх сил я працюю над обробкою матеріялу для національної психології української і в своїх працях по народній словесности відмічаю завше подобенство й відміни українських творів від чужих, українські варіяції взятих у чужих народів тем і т. д. Але я не позволяю собі ніяких сумарних виводів, доки сотні робіг по подібному методу будуть зроблені в однім крузі народної словесности; а є ще немало й других кругів.

таки мусить оглядатись на якусь критику, не так як українолюбські пера й чорнила в галицьких часописах*). Бо письменство російське при всіх хобах таки ближше стоїть до сучасного європейського руху, ніж теперішнє українське.

Так ось чому я, — зовсім не думаючи голосити „смерти українському письменству“ (ще раз беру на себе сором і виголошуюсь перед земляками в тому „очистительную присягу“ проти доносчиків „Правди“!), а власне бажаючи добра українському письменству, вважаю тепер потрібним виступати проти тих, хто відкида російське пись-

*) Д. Пипін став тепер, після своєї рецензії на „Історію рускої літератури“ д. Ом. Огоновського, дуже непопулярним серед українолюбців, з котрих деякі навіть просто записують його в катковці. Мені навіть один український національник ставить у вину, чому я нічого не пишу проти д. Пипіна; тим паче я боюсь, що на мене розсердяться за те, що я раджу вчитись у д. Пипіна. Теорія примусового писаня проти д. Пипіна не так то ліберальна. Всякий волея писати про те, що йому інтересне. Для мене ж, та думаю й для многих Українців, спор д. Пипіна з д. Огоновським і навпаки мало інтересний. Д. Огоновський написав слабу з наукового боку книгу, хоч з великими претензіями (хиби обробки старшого періода показані досить ясно в рецензії д. А. С. в Историческ. Вѣстникѣ). Сі претензії розсердили д. Пипіна і він написав рецензію далеко не злучших, в котрій видимо пересолив і забув багато з того, що сам говорив, а рівно й те, що про спорні з д. Огоновським предмети він ліпше сказав у статі „Споръ южанъ и сѣверянь“ у „Вѣстн. Европы“ ж. От і все! Не варто було роздувати спора між рецензентом і автором. Щож до справи про широту української літератури й права її на рівність з російською, то спор у сій справі найпустіjšа гайба часу. Щоб література мала право на широту, треба, щоб вона була широка. От напр. голландська література пише власне діалектом долішня-німецької мови, та коли на ній появляються твори первокласної наукової вартости, напр. твори Тіле або Кюнена по історії релігій, то, значить, вона й має право на такі твори. Я з свого боку вважаю ліпшим розказати по українському про праці напр. тих же Тіле й Кюненів, ніж споритись з ким небудь про право української літератури говорити про такі широкі речі, як історія релігій (Див. брошуру „Нова теологічна наука“). А головніше — у д. Пипіна є багато праць і окрім рецензії на книгу д. Огоновського. З тих праць напр. „Опытъ литературной истории русскихъ сказокъ и повѣстей“, котра появилась раніше знаменитої праці Бенфея про Панчатантру, як би була переложена на яку небудь захід-європ. мову моглаб мати високе місце в усесвітній науці, як один з початків нової порівнявчої школи, котру часто звуть школою Бенфея. А Українці можуть знайти в сій праці й доси вказівки для історії старого письменства і впливу його на народну словесність і на Україні, яких не дасть напр. компіляція д. Огоновського, найслабша власне в подібних точках.

Я вже в Зорі сказав, що виключаю з писаного Українцями в Галичині прекрасну роботу про родинне житє на Україні в XVI-XVII ст. Се єдина справді наукова й свіжа праця, написана по українському з усього, досланого українолюбцями в Галичину за остатні 10—15 років.

менство, як буцім то нічого не варте, і тим відкида найприступнійший для загалу нашої громади колодизь, де все таки тече жива вода, й хоче засудити ту громаду на виключне вживанє загнилої вже водиці, а то й просто мертвої, котра бучно зве себе „патріотичною“ українською наукою, беллетристикою й. т. і.

А окрім того тепер власне треба раз на завше вияснити справу відносин українського письменства до російського в загалі. Не один уже десяток років чуємо ми про самостійність українського письменства, про його право бути рівним з російським і т. і. Тільки ж дійсна праця українських письменників зовсім не відповідає таким претензіям, а в письменстві може ще більше, ніж у чому другому, право без праці, котра дав силу, не має ніякої вартости: буряти напр. мають може ще більше право мати свого Шекспіра, ніж Англічане, котрі з певного погляду моглиб задовольнитись латинською мовою, та отже англійського Шекспіра увесь світ чита, а про бурятського не чути. В часи „Основи“ українські письменники ображались, коли навіть московські славянолюбці, такі як Ів. Аксаков, В. Ламанский згоджувались на те, щоб українське письменство було собі, та тільки для домашняго обихода. Але ж тепер, майже через 30 років, по совісти треба сказати, що ми самі, російські Українці, мало зробили для того, що б добре виповнити навіть сі рядки, хоч зробили кілька кроків, щоб виступити з сих рямок, переважно в літературі перекладній, хоч виключно поетичній. П р о з и української, окрім беллетристичної, як не було так нема нігде, окрім у женецьких виданях.

При сій нагоді замічу, що пора б уже поррахувати перешкоди й переслідуваня, яких дізнали за остатні 30—40 років літератори й письменство російське ліберально-радикального напрямку, й українське. Звісно, проти російського письменства не було таких загальних заборон, як проти українського 1863 і 1876 рр., та все таки напр. кара Чернишевському і кружкові його в 60-ті роки, висилка в Сібір цілої купи літераторів у 70-ті й 80-ті роки, заборона Современника, Русскаго Слова, Отечественнихъ Записокъ, Дѣла, не числячи газет, і вигонка цілого ряду ліберальних професорів з катедр, чогось та коштують. А про те ліберальна наука й література в Росії живе й бореться далеко енергічнійше, ніж українське письменство, котре має коло себе ґрунт в Галичині. Напр. заборона 1863 р. не виключала можливости печатати по українському не тільки беллетристики, але й наукових праць, а забороняла тільки духовну й популярно-наукову літератури. Чомуж ні один український учений не видав наукового діла за ті

часи? Далі, закон про печать 1865 р. давав усякому можливість обійти попередню цензуру, печатаючи в Петербурзі й Москві книги в 10 листів, котрі заборонити мав право тільки суд, і кілька років сей закон досить совісно сповнявся. Чому ні один український письменник не поспробував скористоватись тим законом і поставити навіть адміністративну заборону 1868 р. перед судом, котрий в ті часи держав себе досить незалежно й пропускав не раз такі книги, котрі цензори хотіли задержати і навіть (вироком про Вундта „Душа чоловіка и животного“) укоротив руки духовній цензурі в загалі? Тим часом російські ліберальні писателі тим законом користувались і навіть вибороли для себе певний простор, котрого зовсім не сміє відняти від них і Победоносцевська доба. На решті я питаю, хто перешкоджав напр. Костомарову видати переклад Біблії й популярно наукові брошури напр. у Галичині? Хто перешкоджа вченим українолюбцям закласти в Галичині суцільно наукове виданє ітд. ітд.?

Не дуже то багато зроблено й у Галичині, а надто особливими українськими національниками, бо якби від їх письменського плоду відкинути те, що мусіло бути зроблено, бо від самого уряду з гори були признані Русинам школи, і що зроблено за оплатою урядовою, то зостанеться не дуже багато; а як ще й те розібрати що до осередньої вартости, то зостанеться справді цінного ще менше від того, що зроблено російськими Українцями. Не можна пропустити того факту, що в галицькій печаті проби перенести до своєї хати передові наукові й літературні думки й заходи європейські, то б то надати живий характер літературі, роблені були майже виключно радикалами: в Громадськім Друзі, Дрібній Бібліотеці, Науковій Бібліотеці, Літературно-Науковій Бібліотеці. Проби сі прийшлося радикалам робити не тільки без помічі національників, а при опозиції з їх боку. Теж треба сказати й про такі проби, як Жіночий Альманах. Навіть єдиний галицький беллетрист, після Федьковича, котрого може читати літературно-вихована публіка по за Галичиною — радикал Франко, котрого націоналістична громада трохи на той світ не загнала й не перестав обкидати бологом. Тай самого Федьковича повісти видав радикал і навіть „обруситель“, по словам націоналістів. Осє де між іншим треба шукати причин невеликої прихильности радикалів галицьких до націоналістів. Усе живе, не тільки в політиці, але навіть в письменстві, приходиться радикалам вносити в свою громаду з бою проти національників, котрі хотять вдержати скрізь панованє мертвецької рутини і добровільно спиняють зріст нашого письменства до рівности з європейськими.

Тим часом російське письменство, не глядячи на всі перешкоди з боку уряду, не спало й добилось собі становища світового й осібно в кругу славянському. Чи се кому подобається, чи ні, а європейський світ признав російське письменство рівноправним членом у своїй сім'ї і тепер не проходить тижня, щоб не появлялось чого небудь перекладеного з російської на яку небудь світову мову: французьку, німецьку, англійську. Богато Європейців тепер учить російської мови й не далеко той час, коли вона буде принята в число мов світових.

Серед Славян російська мова стала вже дійсно посередньою. Сего хіба сліпий не примітить, коли буди їздити по славянським землям. Я напр. ще в 1871 р. у Празі ніяк не міг вдержати з Чехами розмову по чеському, бо вони (навіть ті, що ніколи не були в Росії) говорили зо мною по російському. Недавно мені довелось бути в Сербії, і я побачив теж саме. На одному офіціальному візиті розмова почалась по французькому, та приймавший мене достойник попрохав у мене „дозволу говорити по російському“. А йому добре було звісно, що я далеко не прихильник офіціальної Росії. В Болгарії я що дня бачу приміри, як напр. Чех або галицький Русин (народовець, котрий ніколи не був в Росії) говорить з Болгариним по російському. Поляки більш других Славян опираються проти вживаня „московської“ мови. Напр. у Женеві можна побачити студенток Польок, котрі скінчили гімназію на московській мови в Варшаві, або й в Одесі, а розмовляють з Росіянами не інакше як по французькому. Тількож коли Поляк за границею стає до практичного діла, зараз пише на своїх дверіх у Женеві й Парижі, як і в Софії: „здѣсь говорятъ по русски“, а на Болгарії польські емігранти, напр. лікарі ще до війни 1877 р. просто починали говорити з Болгарами по російському і є такі, що й доси майже на тому й зістались.

І зовсім не треба думати, щоб таке вживанє мови російської було звязане з яким небудь „московлюбством“, а надто з таким, про яке говорять у Галичині. Зовсім ні. Спеціфічні писаня секти „московських славянолюбців“ всего менше читаються славянською (як і російською) публікою, а читаються нею власне ті писаня, котрі звались колись у Росії „западническими“ — твори Тургенева, Вѣстникъ Европы іті. Таке я бачив у 1871 р. в Празі; теж саме бачу тепер у Болгарії. Нігде в світі тепер так не лають Росію, часом не саму тільки урядову, як у Болгарії, і нігде тепер так багато не купують російських книг, як у Болгарії ж, і купують тих книг багато на кошт уряду, котрий на ножах з Росією. Читають Болгаре російські книжки орігінальні, а також переводні, бо якже напр. сту-

дентові висшої школи істориків не прочитати Бокля або Спенсера чи Момзена, а коли він не знає англійської ані німецької мови, то мусить читати по російському. Недавно я робив пробу: давав Болгарам-студентам читати польський переклад звісної книги Американця Моргана про первісні громади, так мені його вернули: кажуть „важко розуміти!“

Сю пригоду — всеславянську вартість російської мови треба признати як дійсність, проти котрої упиратись, все рівно, що противу рожна прати (Подібна проява показується і в германському світі. Так напр. Датчане, хоч не люблять Німців, а часто пишуть по німецькому, коли хочать ширшої публіки. Так робить звісний Брандес. Так-же поступає й багато Голандців). Не важити сеї дійсности такаж сама глупість, як і задля вартости російської літератури зневажати осібні національні славянські мови й письменства, в тім числі й наше українське. Всякому своє, по його силі! В усякім разі ми, російські Українці, нічого не тратимо на тому, що признаємо російську, — „московську“ мову за посередню славянську, бо ми її знаємо й завше знати будемо. Тому ж, хто б у такому признаню побачив яку зраду чи шкоду для осібних українських справ, я нагадаю, що таке признанє входило в програму Кирило-Методіївських братчиків 1847 р. Костомарова, Шевченка й ін. котра й доси є найрозумнійше з усього, що вигадало українюлюбство.

На сему тепер ми й скінчимо розмову про вартість для України російського письменства, а мусимо поговорити про те, що таке „обрусеніє“, звідки воно взялось, на чому опирається, і після того про те, як найліпше з ним боротись.

IV.

Звідки пішло обрусеніє? Самобутні мудрованя в сеї справі українсько-галицькі. Потреба холодно-наукового досліду сеї справи Державно-національний централізм і культурний космополітизм з національним автономізмом у старі віки. Дві системи початку середніх віків у Европі. Латинський централізм в церкві римській і національний автономізм протестантський. Централізм у церквах восточних. Національний централізм в англійській державі (Нормано-анжуйська Англія, Валія, Ірландія, Шотландія), у старій королівській Франції, в Бургундії і в новій, революційній Франції.

Французські республіканці-централісти, правдиві батьки теперішніх „обрусеній“. Германізація. Обрусеніє.

Сподіваюсь, що скілько небудь безсторонні читателі розібрали на решті мої думки про національність і космополітизм, а також і про вартість для Українців теперішнього російського письменства й про вагу для них і на будуще російської мови. Хто буде мені ще тикати, що я в загалі не признаю національностей, а почастино української, або що я проповідую обрусеніє, з тим я більше говорити не буду. Тепер по черзі справ нам треба розібрати, що то таке система обрусенія, звідки пішла вона, на чому держиться? Тільки тоді, коли точно відповімо на ті питання, ми можемо відповісти й на друге: як ліпше боротися з сим лихом?

Впять я б радійший просто й приступити до розбору сеї справи, не зачіпаючи нікого, так упять не можу так зробити, зваживши обставини, при котрих мені приходится говорити з громадою.

Мене звіщають з певного боку, що слова мої приймаються гірше ніж як чудацькі, що вони „страшенно непопулярні“, бо українська громада гаряче спочуває свою національність і ставить їй висше всего, обрусеніє ж так допекло їй, що вона гаряче готова битись не тільки з ним, а зо всім, що хоч поверховно нагадує обрусеніє і навіть з тим, хто холоднійше дивиться на него. Ще мене звіщають, що українська громада дуже недовольна полемікою протів тих, хто, нехай і з помилками й хибами, а все таки служить найважнійшій тепер для неї справі — ширеня національного українського спочутя й ненависти до обрусенія.

Треба коротко відповісти на сі закиди.

Перш усього скажу, що хто хоче поправді служити громаді, той мусить не гнатись за популярністю і навіть памятати мудрі слова Ренана, котрі я вже раз мав пригоду нагадувати — що „иноді найліпший спосіб мати рацію, се не боятись пробути певний час не в моді“. А ще важнійше, що сама боротьба з певним лихом потребує холодного розсліду справи мабуть чи не більше, ніж гарячого почутя. Що б ви сказали про лікаря, котрий би озброївся самим тільки гарячим почутєм на боротьбу? Чи не прирівнали б ви його до того кухаря в Гоголевих Мертвих Душах, котрий державсь системи: катая, валяя, было бы горячо?

Що до полеміки, та ще й різкої, то я покликуюсь на одну з поезій Шевченка:

Ой вигострю товариша,
Засуну в халяву;
Та піду шукати правди . . .
Та спитаю в жидовина . . .
І у черця, як трапиться:
Нехай не гуляє,
Та святе письмо читає
Людей навчає . . .

Оті наше вчені національники, що маючи всі засоби й навіть будучи просто службою обов'язані слідити за наукою, доси сидять на думках, які наука в Європі вже покинула 30-40 років назад; отсі ваші публіцисти й політики, котрі стають до праці, не вислідивши її цілів і способів науковим способом, не познайомившись, як така робота ведеться по більш освічених сторонах, хіба се не ті ченці, котрі „гуляють“? Хіба не треба хоч показати їм гострого товариша з халяви? Помилиться той, хто подума, що полемістові так любо ходити по світу з таким товаришем, замість того, щоб ходити з хлібом-сілю, або санітарові любійше гребтись у бруді, ніж ходити по рожевим садкам . . . Зрештою в словах моїх про більшу частину названих вище писателів і вчених Українців нема власне ніякої полеміки, а є тільки отвертий вияв моєї думки, на котрій всякий має право в літературній республіці і котрий є навіть обов'язковим знаком пошани до чесних і заслужених писателів. І мені б першому стало гірко, як би мої уваги були ким небудь взяті за напади. Коли я з чим полемізую, так се з лінивим на думку, а буйним на слова шарлатанством та з крутіїством, котрі хотять узяти монополію українолюбства. Се такі прояви, котрі справді мусять бути викорінені ножем полеміки з нашого поля . . .

По сій передмові, гірко зітхнувши, о Музо, над нашою долею, — трошки пополемізуймо, а потім приступимо просто до діла!

В остатні часи по нашому написано чимало проти обрусенія, тільки по більшій часті писанє се нагадує страви Гоголевого кухаря. На нашій половині Європи мозок у людей ще дуже лінивий і довго думати не любить, а любить короткі заходи, рішучі слова. Се можна запримітити однаково в Москаля, як і в Українця, в Поляка, як і в Болгарина, — у консерваторів, як і в революціонерів, у космополітів, як і в націоналістів. До того я мав уже нагоду завважати, що наші українські національники, хоч на словах і бунтуються проти Москви, а на ділі жи-

вуть московськими ж думками і московськими ж способами думати, навіть не дуже то перелицьованими, беруть напр. основи своєї націоналістичної філософії просто в московських самобытниківъ і навіть ще не першого сорту. Між іншим у таких самобытниківъ ще за часи царя Миколи була думка, мовляв „руському челоуьку все нѣмецкія науки и машини можетъ замѣнить одна природная смѣтка да глазомѣръ“. Така самобутня думка ускочила навіть в голови руських соціалістів - революціонерів Бакунінського „согласія“, вважавших себе космополітами, котрі проповідували нікчемність „буржуазныхъ наукъ“, і глибоко залягла в головах „руськихъ народниковъ“ всяких „согласій“, від Юзовського до Льво-Толстовського. Подібна ж зневага до „науки узловатого Німця“, котрій протиставлялась „своя мудрість“, продикувала Шевченкови звісні уступи в його Посланні, істинно глупі, і вони власне через свою глупоту, котра освящає ліннество нашого мозку, так само стали популярні, як і виклики Бакуніна проти буржуазних наук і шкль.

Звісно, тепер зовсім без наук (і доси для нас німецьких та буржуазних!) та без сяких-таких машин не проживеш. Я знав колись у Женеві одного російського народника-соціаліста, досить доброго кравця, котрого „спропагандировали“ Бакуністи і котрий схотів бути хліборобом*) та ще й на „чистій“ землі, в Америці. Той народник не признавав ні наук, з книгами, географічними картами, ні машин, напр. залізниць, пароходів ітд., але все таки вживав ножів і ножиць, хоч я йому й доказував, що відповідно до його думок не треба йти дальше зубів та нігтів. І в Америку він хотів дістатись не просто плавом, руками й ногами, а все таки на старенькому човнику, котрий стояв привязаний коло берега Рони і котрий він думав украсти. Атласів наш народник не признавав, а все таки вривки географії дійшли й до него і він таки знав, що Рона тече в море та що Америка за морем; він тільки не знав про пороги на Роні, про Perte du Rhône та про те, що таке Середиземне море, а що Атлантика.

Не раз мені нагадується сей народник, коли я бачу або читаю самобытниківъ московсько-консервативних і російсько-революційних народниковъ, українських народовців ітд. Надто часто приходиться мені споминати мрії мого народника про човен на Роні. Споминаю я його, як

1) Бачите, хлібороби — се чистий „народ“. К слову сказати, й наші русько-українські радикали не могли інакше назвати газету „для селян і міщан“ як Хлібороб!

він думав викрасти той човник і проскочити незаміченим від берегової поліції швайцарської і французької, коли я читаю темні натяки про те, що наші національники думають визволити Україну з пазурів Москви анонімними статейками в галицьких виданнях. Споминаю я його й тоді, коли читаю загальні проби філософії наших національників. Бо що-ж таке їх теорія спеціальних національних духів українського й московського, як не старенький човен, викрадений коло берега „Москвы-рѣки“, де його збудовано 50 років назад по образу Гегелевої барки на річці Шпреї?

Приступаючи просто до справи: звідки пішло „обрусеніє“, ми знаходимо напр. у Правді десятки вироків, що воно йде „з духу, вдачі, характеру, історії великоруського народу“. Коли поглянеш на те, чим підпирають сотрудники Правди такі вирокі, то побачиш в них зовсім уже кухарів Гоголевого Ноздрева, так що спинятись на них значило б зовсім уже гаяти час. Трошки старанійше, хоч в тім же роді, озброєний сотрудник Дѣла, д. Баштовий, котрий недавно виступив з довгою статтю „Украинство на літературніхъ позвахъ зъ Московщиною“, і про него треба сказати кілька слів.

Основні історично-філософічні думки д. Баштового тіж самі, котрі виложив систематично Москаль Данилевський в книзі Россія и Европа і котрі в своїй суті є ніщо друге, як московська перелицьовка Гегелевого германофільства, котра запізнилась років на 30-40. Д. Баштовий не звернув уваги навіть на російські критики основ сеї філософії, зроблені дд. В. Соловійовим, Карєєвим і др. Про власний перевір та передум тих основ д. Баштовим нічого й говорити. Д. Б. доси вірує в цільні національно-культурні типи й нічогісінько не зна про інтернаціональні елементи навіть у старих азійських культурах, більш ізольованих (відділених) ніж середземно-морська й європейська культура, в котрій ріжні національні елементи перемішались з досить давніх часів, коли показався вплив Єгиптян, Ассіріян, Фінікійців на Греків і т. і., тоб то з самого початку грецької історії в XII ст. до Р. Хр. Баштовий, зайшовши в спорі з д. Пипіним про Историю русской літературь д. Огоновского аж у стару Азію, шука там цільних національно-культурних типів, говорить про Китай, Індію, Юдею, і ані на хвилину не спиняється над тим, що в Китаї теософія Лао-дзи зовсім подібна до теософії індійських брамаїстів, а що потім серед Китайців розширивсь індійський буддизм і пустив глибокі коріні. Д. Баштовий ще доси вірує в те, що жидівська культура основана на „чистому монотеїзмі“, тоді як європейська наука давно вже

доказала, що в свій час Жиди були такіж фетішисти й політеїсти, як і другі народи, що жидівський монотеїзм пізніших часів виробивсь інтернаціональним процесом, під впливами на Жидів думок іранських, єгипетських (в Єгипті державна проба свого роду монтеїзму зроблена була ще під XVIII. дінастією, то б то ще за 1500 років до Хр.) і навіть грецької філософії. Коли вже говорити про „чистий монотеїзм“, то треба б пам'ятати, що він появився тільки в освічених Європейців в часи деїстичної філософії після реформації, а до того часу навіть християнство було свого роду дуалізмом і навіть політеїзмом. І всею такою старою й хиткою машинерією д. Баштовий хоче допевнити, що в „Українців є свій національно-культурний тип, а в Москалів його нема й не може бути“. Зовсім, мов у звіненому анекдоті про те, як колись високий візигатор зайшов у шпиталь божевільних і стрів там індивідуума, котрий показав йому усіх хорих, а на решті сказав про одного: „а се послідний дурень! дума, що він Ісус Христос, — коли всему світові звісно, що Ісус Христос я!“

Сівши в украдений човник, стару й підгнилу теорію осібних цільних і віковичних національних духів, д. Баштовий пустивсь розмовляти про справу національно-державних централізмів і національної автономії в Європі. Про єю справу не могло нічого дати д. Баштовому російське письменство — очевидно єдине, котре йому доступне, — бо по російському в сій справі є тільки мої статі Новокельтское и провансальское движеніе во Франції в В. Европы та С. П (одолинського) про Каталонію в Русской Мысли. Перших д. Баштовий не згадує; і очевидно не зна поданих там фактів; другу зна тільки в досить безцеремонній переробці д. Мордовцева. То й прийшлося д. Баштовому або піти в науку до „узловатого Німця“, або проповідати „мудрість свою“, склавшись на „глазомір“. Як добрий український національник, він вибрав остатнє, і по „глазоміру“ поділив Європу на три полоси по породам (расам): на романську, німецьку й російську. Держави першої раси, по слову д. Баштового, можуть прикласти до себе приказку: живи сам і другим давай жити. Про Австрію й Прусію (держави німецькі, по д. Б — ому), можна сказати, що там уже інший девіз: живи сам і другим трошечки давай жити! В Росії ж панує такий девіз: живи сам і нікому іншому не давай жити! (Дѣло, 1891, ч. 66).

Далі ми будемо докладно говорити про відносини державної й недержавних національностей у Франції, і читач сам побачить, на скільки вірно схарактеризував „глазомір“ д. Баштового романську полосу Європи. Поки що

скажемо, що не тільки Австрія, навіть у Трансільванії, рай для провінціальних національностей, але й Прусія і сама Росія не дійшли ще до державно національного централізму французького.

Що до Росії, то ми тут скажемо, що до неї тепер в усьому, а надто в літературних справах скорше може бути приложена приказка: і сам не живи, і другим не давай жити! В літературі ся приказка олицетворяється попередньою поліцейською цензурою, котра була колись в усій Європі, в часи, коли там панували політичні порядки, подібні до теперішніх російських, а тепер зосталась тільки в Росії, в купі з самодержавієм царським, або ліпше чиновницьким. Ся цензура зробила можливими заборони української літератури наказами 1863 і 1876 рр., конечно, неможливі тепер ні в якій державі Європи. Алеж цензура душила й душить і російську літературу і не так далекий від нас той час, коли міністер освіти і шеф цензури, гр. С. Уваров, котрий ще був освітійший многих російських чиновників, казав прилюдно: „хоч би вже рав література російська зникла, спокійніше б було!“ Винувати громаду Росіян за сістему обрусенія так, як можна винувати Французів або Німців за францізацію або германізацію, — тепер ще по крайній мірі передовчасно, бо закони в Росії пишуть ся не парламентами, вибраними поголовним голосованєм, як у Франції та Германії. Пождімо, то тоді й судитимемо.

Як дісталась у романську полосу д. Баштового Бельгія, ми й зрозуміти не можемо. В Бельгії властиво Германців більше, ніж Романців, бо по ревізії 1880 р. було 2.479.747 душ людности з виключно фламандською мовою, 2.327.867 душ з французькою та 433.749 обомовних, так що в ній германська раса перемагає тим паче, що обомовні по більшій часті Фламандці з роду. Дійсно Бельгія належить до держав рішуче мішаного національного составу, як Швайцарія та Австрія, і не диво, що там мови обох національностей дійшли майже до повної рівноваги, але се сталось зовсім не через толерантність романську проти других національностей. Ми покажемо далі сю толерантність властиво в Бельгії, а тепер скажемо, що й у новому бельгійському королевстві, котре вийшло з спільного повстання Фламандців і Французів (Валлонів) проти корони голландської в 1830., — Фламандці лиш довгою боротьбою в письменстві, в радах міських і державних добились того, що тепер мова їх майже рівноправна з французькою. Не далеко ходючи, досить було прочитати напр. в *Independance Belge* (котра досить розширена і в Росії) спори в бельгійському парламенті, які велись три роки тому назад з

поводу проєкту закону, що примушував офіцерів армії знати обидві краєві мови, щоб побачити, що Катковщини є чимало й у Бельгії. Вся ріжниця тільки в тому, що при парламентському порядку, хочби й цензовому, не можна придушити національність, котра становить більшість в державі і котра свідома себе.

Се все міг би знати досить легко й д. Баштовий, як би замість того, щоб покладатися на „глазомір“ та на округи, які до него дійшли з московської ж літератури, він пішов на час у науку до „узловатого Німця“, і щоб говорити про Прованс і Францію, переглянув хоч за два роки *Armana Prouvençau Le Félibre*, а для Бельгії глянув би в книжку *De Haulleville, La nationalité belge ou les Flamands et les Wallons* та *Роденберга Belgien und die Belgier*, або хоч на витяг з неї про фламандську літературу в *Deutsche Revue* 1881 (IV-V), коли не працю Графа про літературу в Бельгії в ювілейному виданю *Cinquante ans de liberté (1830-1880)*. Не пошкодило б заглянути в книжечку *Ad. Fischhof a, Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität*, котру колись хвалило й Д'яло.

Вся ся „німецька наука“ потребувала б 7-10 день праці та 20-30 франків видатків, а просвітила б д. Баштового й про Прованс і про Фламандців почасти і про усю справу національного централізму й автономізму в загалі, та ще де про що.

Тепер же, читаючи таких оборонців українства, як д. Баштовий, не кажучи вже про публіцистів Правди, скільки небудь тамущий прихильник українства мусить молитись: боже, поратуй нас від приятелів, а від ворогів і самі ми врятуємось!

Галицькі редакції, котрі печатають самотні проби українських любомудрів в справі „обрусенія“, могли б від себе поучити їх трохи, нагадавши, що в самій Австрії було й навіть доси є чимало германізації, румунізації, італіанізації, полонізації, мадярізації, навіть над нашими ж Русинами, так що, коли такі системи родить певний дух, то духу того досить по всім расам: германській, романській, славянській, фінській. Та в Галичині до лінивства мозку прилучаються ще явні хвороби, котрі виносять люде зі шкіл попівської й адвокатської, через котрі звичайно переходять освічені Галичане. Сі хвороби: поверховна балаканина й партійність, при котрій людина й сама зна, що говорить нісенітницю, та вдовольняється тим, що так, мовляв, треба для справи, котру ми тепер боронимо.

Тим часом сурйозні люде мусять же зрозуміти, що ні „глазоміром“ ні партійною балаканиною сурйозного діла не вияснись, і поважної та досить складної справи не на-

ведеш на добру дорогу. Треба іншого заходу — холодно наукового. Попробуємо ж підступити к справі обрусенія в таким заходом, на скільки вистачають наші сили, й поставимо наші досліди на суд громадський, котрий може доповнити або поправити в наших думках те, що в них є невірного, або й зовсім їх перекинути, та тільки все ж так не „глазоміром“ ані горячністю, а холодним науковим дослідом.

Перш усього питаємо: чи не було або чи нема й доси в державах других народів, окрім Великорусів, чого небудь подібного обрусенію?

На скільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого „обрусенія“, або й не зосталось слідів його й доси, і що, значить, системи подібні обрусенію суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодови зросту народів.

Оглядаючи історію всіх культурних народів, ми мусимо прийти до виводу, що система примусової національності є такою ж всесвітною появою в громадському життю, як і система примусової релігії. Першою підставою обох систем служить дикий суб'єктивізм, котрий пхалюдей дивувались тому, що не подібне до їхнього, сміялись з него, ворогували, нищили. З певною культурою сей дикий суб'єктивізм може то систематизуватись і розростатись, то вслабляється і щезати. В життю релігійнім нетолерантність систематизується й росте до скрайних розмірів вкупі з ростом монотеїзму, як се ясно видно з закону жидівської синагоги, котрий приписано Мойсею, і з релігійної політики християн і магометан. Те саме, що монотеїзм в політиці релігійній, є державна централізація в справах політики національної; до тих же послідків приводить і централізація церковна, перший ступінь до котрої робить церковна аристократія. Се докажує історія всяких рас.

Звісно, ми не можемо тут давати спеціальної наукової дисертації, а тільки нагадаємо в певній системі важніші факти, в тім числі деякі досить звісні навіть з гімназіальних учебників. За остатнє просимо прощення в читателів, звертаючи вину на тих наших національників, котрі пускаються в політику й публіцистику, закинувши навіть гімназіальну науку.

Оглядаючи історію національних централізмів, ми природно здивуємось і з проявами противенства тому централізмови, з пробами засновати національний авто-

номізм на ґрунті теоретичному. Перший зв'язний примір національного примусу в історії можна вбачити в учинках одної з перших воєнних держав — ассірійської, царі котрої, завоювавши Єгипет в VII ст. до Р. Хр. примушували єгипетських князів переіменувати імена їх столиць і свої власні. Певно, подібні вчинки робились і другими подібними державцями, та тільки нам вони не зв'язні. Друга велика деспотія, котра досить скоро по ассірійській завоювала передню Азію й Єгипет — персидська, показує нам протилежний примір — певну національну толеранцію, бо до нас дійшли декрети персидських царів, писані мовою не тільки персидською, а й вавилонсько-ассірійською, сузіанською, єгипетською. Та тільки тут не можна вбачити спеціально-расової толеранції Персів; се було наслідком чисто історичних обставин: Перси в момент, коли завоювали або, як тепер виясняється, взяли за угодою певної частини людности Вавилон, стояли культурно нижче від Сузіанців, серед котрих давно засіла персидська династія, і Вавилонян, і були під впливом сузіанської й вавилонської культури, через те й повернулись до неї толерантно. Се той же самий прояв, який ми бачимо в перших вчинках Римлян відносно до Греків, у відносинах варварських королів (Готів, Бургундів, Франків і др.) до Римлян, а в наших сторонах у політиці литовських князів. Прояви подібної толеранції бачимо у Греків за часи Птолемеїв у Єгипті (де знаходимо декрети царів грецькі й єгипетські), але дуже слабкі, бо в ті часи, Греки вже з погордою дивились на чужинців-варварів, так що вище державне життя в поалександровських греко-азіатських царствах, як і в Єгипті, правилось на грецькій мові. (Як мало в таких справах має ваги „національна удача“, видно напр. і з того, що Перси за часів Ахеменідів були досить толерантні до віри чужинців, тоді як за часи Сасанідів, коли віра їх дуже приблизилась до монотеїзму, гонили єретиків і чужевірців майже так як християне). Політика сих грекоазіатських держав до національностей негрецьких виложена вся в словах листу Арістотеля до Александра Великого: „Памятай, що для Греків ти старшина, а для других ти пан“. Грецький національний централізм пустив такі коріні в західній Азії, що навіть у державі Партів (іранської породи) офіційна мова була грецька, як потім у середньовічних державах Європи такою мовою була римська.

На заході старої Європи першою завойовницькою державою на велику скалю стала римська, котра будучи ще республікою в Римі, була централістичною на провінціях. Маючи певну культуру й опираючися на досить численну італійську народність, Римляне дивились з

висока на більше-менше варварські нації Заходу, і покораючи їх ставили їх під адміністрацію й юрисдикцію своїх чиновників, котра вся справлялась на італійській мові, так що римська держава дає нам перший великий примір денационалізації провінціалів, обрусенія крайін, коли хочете вжити такого терміну. (З західно-європейських своїх підданих Римляне мусіли найбільше попускати Галлам (Кельтам) за-альпійським, так і то тепер звісно з надписів, що гальська мова дуже ще була розширена по всій теперішній Франції навіть до кінця римської держави, але всі офіціальні надписи там виключно латинські. (Mommsen, Röm. Gesch. V 90—92).

Як було сказано, спершу Римляне обертались толерантно до більше культурних Греків і певно до напівгрецького Сходу. Але згодом звички централізації взяли перевагу й тут, і латинська мова стала брати перевагу в офіціальному життю й східної половини римської держави на стільки, що навіть після того, як держава та поділилась, навіть у Візантійській імперії, пройшло кілька віків, поки грецька мова висвободилась із під латинської і стала офіціальною, на свою чергу примусовою для крайін.

Тим часом, коли так на ґрунті державного централізму розростає по культурному світу централізм національний, появились зерна й реакції йому — свідомого національного автономізму. Зерна ті зародились у початках культурного універсалізму, котрому помогло зрости само лихо — завоювання. Найстарші звісні початки того універсалізму дає нам пропаганда буддизму, релігії, котра повстала серед стосунків ріжних націй в Індустані й котра (як свідчать надписи Асоки) вже напевно за 250 років до Христа проповідувалась ріжним націям і по за Індією особними апостолами (місіонерами-післанцями) на ріжних мовах. Так ся перша на світі протестантська й демократична віра (котра йшла проти віри старих попів і навчала, що всі люде рівні), а також перша віра інтернаціональна (спільна многим народам) перша стала вживати й усяких мов, між ними й зовсім невчених і навіть диких і освящала їх. Так в Індії буддівці вживали по при мови старих святих книг (санскриту), й мови простої (палі), а далі й мов усяких народів південної й східної Азії, на котрих перше писане було — притчі з життя Будди, „добра наука“ (євангеліє) сего Великого Учителя, і котрі певне через те тільки й не пропали. Цікаво, що через переробки з іранської переробки життя Будди, оповідане про него, під назвою Житє царевича Іосафата зайшло й у Европу, де християнська

церква признала святим сего Іосафата і де воно розповсю-
дилось майже на всіх мовах.

Не так упорядкована була проповідь старих вір пе-
редньої Азії й Єгипту, аж поки й тут з ріжних вір ви-
робилась віра, подібна до буддівської — християнська.
Коли після персидської держави передня Азія, північна
Африка та середземноморська Європа зблизились в дер-
жавах грекомакедонських і потім у римській, то почалось
досить жваве взаємне познайомленє між ріжними народами
й вірами. Ми знаємо, що проповідачі вір єгипетської, ма-
лоазійської, сирійських і др. заходили аж у Рим, де їх
охоче слухали жінки. Зостались і уривки з перекладів і
переробок на грецьку мову святих книг єгипетських (кн.
Гермеса) фінікійських, вавилонських і др.

Найбільше звісно нам про ширенє на чужих мовах
і серед чужих людей віри й святих книг жидівських.

Після того, як старе жидівське царство було зруйно-
ване, Жиди по неволі, а по части й по волі розійшлись
по ріжним країнам, від р. Евфрату до Риму, і стали забу-
вати стару свою мову, котра зосталась у їх святих кни-
гах. В Азії вони почали навіть писати новіші святі книги
мовою сирійською, близькою до їхньої, а в Єгипті й Ма-
лій Азії говорили мовою грецькою й на решті переклали
(за 150-100 р. до Христа) свої старі святі книги на
грецьку мову й подописували на ній нові, так що й
увесь збір сих книг стали звати грецьким словом Біблія
(Книги).

Коли серед Жидів, котрі так переміщувались з чу-
жими народами, повстала друга в історії протестант-
ська віра, християнство, то й вона почала робитись
інтернаціональною і вживати ріжних мов, як
і буддівство, і тим освяцати ті з них, на котрих раніше
не було письменства. До нас не дійшло християнських
книг, писаних по жидівському. Найстаріші з християнських
книг, Листи Апостола Павла, писані по грецькому. Також
по грецькому ми маємо й Євангелія й другі писаня апос-
тольські. Але з II віку по Р. Хр. почались переклади хри-
стиянських книг на мову сирійську й єгипетську, далі з
III. в. на латинську, аж поки в. V. в. переклав св. Іеро-
ним на латину (не дуже зручно і з помилками) всю Біблію,
котра й доси вживається в рим. кат. церквах п. н. Вуль-
гати. В IV. в. зроблені проби перекладу Біблії на мову
подібних до Німців та Шведів — Готів, котрі прийшли
було з Дніпрових сторін на Дунай; в V. в. появилась
Біблія в мові арменській, в VI в. в грузинській, в IX. в
славянській (староболгарській), на котрій і доси вона чи-
тається в наших церквах.

Побік обміну релігійного між народами йшли початки й обміну творами науковими й поетичними, котрі теж підкопували національну пиху й зневагу до чужих народів і підпирали думку культурного універсалізму, сю найліпшу підставу для національного автономізму. Тепер знаходяться сліди проби переробок творів грецьких філософів для Єгиптян. Давно звісні переклади творів грецьких філософів і лікарів (Арістотеля, Галена і др.) на мову сирійську (найбільше між V. і VIII. в.), з котрої вони перекладались потім (з X. в.) на арабську мову, а з неї пішли переклади латинські і т. і. (Нагадаємо, що перші проби перекладів Арістотеля з арабського на латинське були прокляті папами 1209 і 1231 р., котрі веліли катам палити ті книги). Більше розповсюдились: повість про Александра Великого (котра певно пішла з Єгипту та обійшла всі мови передньої Азії й Європи), про Трою, а ще більше витяги з індійської збірки байок, перероблені спершу для Персів, а далі для Сирійців і Арабів (Каліла ве Дімна), а нарешті для всіх народів середньовічної історії, та „Книга Семи Мудрих“, теж спершу зроблена по індійським джерелам Персами (Сіндібад-Наме). Ся страшенно шкодлива книга, а надто в християнських монашеських переробках, джерело зневаги проти жінок, була найбільше розповсюдненою книгою на світі, аж поки нові місіонери християнські, переважно Англічане, не розпустили в XIX. ст. на сотнях мов перекладів Біблії, та все таки вона, як і другі згадані висше, переходючи від народа до народа, служила письменському обміну між народами й виробці думки, що всяка мова варта того, щоб на ній було письменство.

Так уже в часи переходу старих віків у середні повстали одна проти другої дві думки (принципи, ідеї): 1). національно-державний централізм, примус до державної мови і 2). людяно-освітній універсалізм з вільністю кожної народної мови.

Розвал римської держави нападом ріжних мало освічених (варварських, як казали Греки) народів (Німців, Славян і др.) прикрив обидві думки ніби туманом. Варвари, що завоювали ріжні країни римської держави і хрестились у римсько-християнську віру, самі вчилися латинської мови, хоч при тому держались і своїх і навіть пробували писати на них книги святі й світські. Але згодом, коли в римській церкві запанували єпископи, а над ними найстарший, римський папа, то б то коли виробилось церковне панство й царство, то римська церква, котра здавна не терпіла іншої мови в службі церковній, окрім латинської, почала всяко забороняти вживати в церквах інші мови й перекладати церковні книги на ті мови. (Папа Григорій VII., котрий найви-

разнійше поставляв своє царство над усім світом та примушував попів не женитись, виразно заборонив у листі до герц. Чехії народню мову в церкві й у св. письмі). І так стояла ся справа, аж поки серед нових християнських народів не почались противопопівські рухи, котрі навчали, що християнин може сам просто без попа обертатись до бога і котрі противились найбільше панству єпископів і царству папи. Тільки ці рухи рішуче вzialiся за діло старих християн — нести науку християнську на всяких мовах, по всему світові.

Цікава історія християнської науки напр. в Англії. Англії почали хреститись у VI-VII. ст., а вже з середини VII. ст. починають появлятись на англійській мові переробки й переклади частини Біблії, але згодом заборони таких перекладів прийшли з Риму і в далеку Англію. Тільки рішучі противники папства й навіть попівства в Англії, як Віклеф, Пюрвей і др. переклали Біблію на нову англійську мову (в 1384-1388 р.). Але римсько-англійське пошівство докоряло Віклефові, що він своїм перекладом Біблії для простих людей „розсипав перли перед свинями“ і почало палити учеників Віклефа (котрі спершу звалися бідними попами) і їх англійські Біблії. В 1404 р. собор англійських єпископів рішуче заборонив уживати всякі переклади Біблії, окрім латинського.

В землях французьких почали перероблювати й перекладати частини Біблії з XI. ст. під впливом противопопівських учителів грецьких (катарів, то б то чистих) і болгарських (богумилів), котрі пішли від учителів армянських (Павлікіян). Церкви або товариства, зложені з людей з такими думками, звалися у французьких землях, між іншим бідними братами. Вони то й хотіли мати Біблію на зрозумілих їм простих мовах і з початку навіть обертались за тим до папи, але даремно. В 1229 р. собор єпископів у Тулузі заборонив світським людям держати й латинську Біблію, а надто читати Біблію на простих мовах, а незабаром другий собор постановив, що хто не віддасть єпископу за 8 день свої книги перекладу Біблії, щоб єпископ спалив її, того самого вважатимуть за єретика, то б то, коли схочуть, то й спалять. Скоро противопопівський рух у південній Франції знищено, по волі пап та королів, огнем і мечем, і проби перекладати Біблію на прості мови (провансальську й французьку) у Франції замерли.

З кінця XIV. і в початку XV. ст. думки французьких „бідних людей“ і англійських „бідних попів“ зайшли до Чехів, і зараз же в них явилися проби перекладів Біблії на чеську мову. Хоч папа з єпископами і палили і нищили чеських учителів братської віри, напр. Гуса й др., а все таки

не вщпили задушити зовсім їх думок. В 1480 р. Біблія чеська була навіть напечатана.

А тут іще вчених людей скрізь стало більше, почалось новонароджене наук і вчені люде навіть римської церкви почали читати Біблію грецькі й жидівські, звірювати з ними переклад латинський, перекладати частини Біблії на свою мову. Коли Німець Лютер став учити проти папи й єпископів та проти римської церковної служби й задумав переложити Біблію на німецьку мову просто з жидівської та грецької, то знайшов більше 20 проб німецьких перекладів Біблії. В 1522 р. Лютер напечатав німецький переклад Нового Завіту, а в 1534 р. повний переклад Біблії. З Лютера почалось рішуче протестантство або реформація (переміна) в церкві римській, від котрої відпала половина західної Європи. Зараз за Лютеровим перекладом напечатані були англійські (з 1524 р.), французько-швайцарський (1535), голландський (1537), шведський (1541), фінський (1548), данський (1550), польський (1561, 1563) ітд. Фінський переклад лютеранських церковних книг і Біблії були перші книги, писані на мові Фіннів, також само було і з лютерськими книгами на мовах литовській і естонській, котрі так стали письменними і уратовані були від загібелі*). Згодом, в XVIII-XIX. ст. серед протестантів в Англії заклались товариства, щоб печатати Біблії на всяких мовах, котрими говорять в англійській державі, а далі по всему світу, і ці товариства повводили так в число письменних мов мови найдикших народів усього світа.

Оттак то вільний церковний рух проти римської церкви з думкою всесвітньою послужив до освячування всяких мов і національностей.

*) Перша литовська книга був переклад Лютерового катехізісу 1547. Біблію переложено в 1590 р., та друкований переклад появился в Лондоні аж 1660 р. Щоб придушити протестантство, почали печатати литовські книжки і взути, але коли протестантство у Литві замерло, то перестали. Литовський переклад Біблії катол. єп. Гедройця виданий був в 1823 р. російським Біблійним Товариством, котре складалось під впливом англійських протестантів. Перша латиська брошура були 10 заповідів, виданих протестантами в 1530. Далі пішли протестантські-ж кусники Біблії, лютер. катехізіс (1566), і Новий Завіт (1685) ітд. Тепер в Росії з усіх малих, не-державних і мужицьких народностей найліпше стоять естонська й латиська, бо хоч мови їх не мають майже зовсім офіціального вжитку, то мають по крайній мірі для себе досить розвигі літератури, а по числу часописів стоять досить високо, бо Ести мають на 900.000 людности 10 часописів, а Латіші-протестанти в прибалтійських губерніях на 1.100.000 людности 12 часописів, тоді як Латіші-католики в Вітебській губ. не мають ні одної. Безспорно, своїм ліпшим станом Ести й прибалт. Латіші (як і Фінни) обовязані протестантству.

(Про се все див. Herzog. Real-Encyclopaedie der protestantischen Theologie, статі Bibel, Bibellesung, Bibelübersetzungen ітї., подібні ж статі в Encyclopaedia Britannica і на решті дуже цікаву книгу Gaster-a, Graeco-slavonic literature and its relation to the folk-lore of Europe during the Middle ages, де оглянуто вплив армено-греко-болгарського богумильства на захід Європи).

Серед східних церков не встигло вирости церковне царство, подібне до римського папства, і через те там не було такого рішучого утиску нових простих мов у церквах, як у церкві римській. Але позаяк і тут була церковна аристократія, єпископи, то по троху і тут завелась зневага до нових мов у християнських народів і навіть до старих, не-грецьких. Так патріархи-Греки в Александрії, Єрусалімі й Антіохії заходжувались витіснити в церков мови єгипетську й сирійську й замінити їх грецькою. Подібне ще більше вперто робили грецькі архієреї серед Волохів та Болгар, і коли недавно Болгаре рішучо поновили собі осібну церкву, то царєградський патріарх, а за ним і другі восточні прокляли Болгар, обвинивши їх у нечужаній єресі (схізмі) — філоетнізмі (любови до осібности народної), буцім то противній християнству. Тай у славянських церквах завелась своя латина: і доси в православних Славян — ново-Болгар, Сербів, Румунів, Москалів, у церквах служать на мові староболгарській, котру тепер навіть у Болгарії народ мало розуміє, а в других країнах ще менше. Коли тепер на ріжних мовах Славян православних або унітів восточного обряду появились переклади Біблії, то сталось се дуже недавно і під впливом протестантів, а в Болгарії так і просто заходом протестантів. Сербський переклад зробив світський чоловік, В. Караджич, і перше подав його рос. Біблійному товариству ще в 1819 р., та воно дало його на перегляд Сербу ж, Стойковичу, так той обурился простонародною мовою перекладу і ввесь єго перекутив на церковне таки. Тільки в 1847 р. Караджич видав свій чистий переклад, і за те дістав трохи не анатему від сербських архієреїв і попів, і тільки не скоро потім переклад його уряд допустив у Сербію.

В Росії єпископи заборонили були ще в 1824 р. російський переклад Біблії, виготовлений Біблійним товариством, а коли недавно дозволили — тільки щоб читати дома, а не в церквах, — то заборонили переклад український. В Австрії для Русинів восточного обряду надруковано русько-український переклад молитов і нового Завіту, та зробили те зовсім не руські попи восточного обряду, а світські люде, і св. Юр довго не хотів благословити навіть перекладу молитов, а перекладу Нового Завіту і доси не хотять ширити галицькі

попи, тай не можуть ширити, не зриваючи з римською церквою, бо той переклад зроблено не з латинської Вульгати, котру собор єпископів римсько-католицьких у Тріденті признав обовязковою для всіх римських католиків. (Нагадаймо, що римські папи, навіть після реформації, видавали накази, котрі коли не забороняли так рішуче простим людям читати Біблію, як у середні віки, то так утрудняли ві, що се було рівно забороні. Така була папська 1713 р. Unigenitus Dei filius, брєве 1816 р. на імя єпископів Гнєзненського і Могилевського проти дозволених раніше перекладів Біблії, 1824 р. проти біблійних товариств, і ріжні прикази 1829, 1844, 1846, 1849 рр.). Треба споманути як дуже добру пригоду в церкві російській те, що в ній ще в XIV. ст. піп Степан Пермський переклав кілька церковних книг на мову досить диких Зирян і тим зробив таке добре діло, яке тільки через 400-500 років стали робити англійські місіонери. Русолюбці бачуть у тому особливий знак народнього характеру Москалів — доброї терпимости (толеранції) до всяких чужих націй. Але ми, не відмовляючи самому Степанові добрости, думаємо, що вчинок його можливий був тільки через те, що в його часи ще не вєспіли в Північній Московщині втвердитись примхи церковного панства.

По часті через подібний недогляд або непорядок церковний появилсь у XVI. ст. проби приблизити Біблію до мови народньої на Білій Русі та у нас, на Україні. Тоді тут церкви вєсточно-православна й західно-католицька стояли одна поряд з другою і начальство церковне було розетровне, а до того сюди через Польщу приходив з Чехів дух гусівський. От ще з XV. ст. дійшов до нас куєник Біблії, переложений з чеського на мову приближену до української; далі в 1517. р. світський чоловік, Фр. Скорина почав печатати в чеській Празі, раніше Лютерової, Біблію руську, мовою близькою до білоруської. А далі вже, коли прийшло й до нас західне протестанство, то чимало людей стало пробовати перекладати біблію на народню мову, та мало з тих проб було напечатано 1580, а найліпша т. зв. Пересопницька рукопись, переклад чотирьох євангелиєтєв (1556-1561), так і восталась у єдиній рукописі.

Знаменитий руський печатник Іван Федорович Москвитин говорить у передмові до церковно-славянського „Євангелія Учительного“ 1560 р. від імени накладчика, литовського гетьмана Григорія Ходкевича таке: „Помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію книгу, выразиумѣнія ради простыхъ людей, преложити на простую молву и имѣлъ есми о томъ попеченіе великое. И совещаеши ми люде мудрые, въ томъ писмѣ оученые, ижъ прекладаніемъ здавнихъ словиць на новыє, помилка чинится не малая, якоже и нынѣ

обрѣтається в книгахъ новаго перекладу. Того ради сію книгу, яко здавна писаную, велѣлъ есми се выдруковати.“ Отсі мудрі люде православія й католицтва і є найбільші вороги, котрі спиняли у нас і на Білій Русі зріст національного письменства!

В XVII. ст. у нас запанувало в країнах, що козаки відбили від Польщі, архієрейство та попівство православне, а в тих, що zostались під Польщею, уніатське, і церковне панство не потерпіло такого хлопського непорядку, як переклади Біблії та інших церковних книг на просту народню мову. Так наша народня мова й не визволилась з під церковно-славянської чи старо-болгарської через те, що наша країна не пристала рішуче до все-європейського руху протестанського.

Таким робом на нашій землі склався сумний стан річей, однаково в частинах ні православних, як і уніатських: що неділі або навіть що дня в церкві, котру наш народ привчили поважати, як найвишого суддю в справах духових, виявляєть ся зневага мові нашого народа, показуєть ся, що мова та не достійна стати способом розмови між богом та людми. Ось де найгірше „обрусеніє“ в загальному зміслу сего слова, ось де перша підвалина всякої „денаціоналізації“ серед нашого народа, окрім того, що, як ми покажемо в свій час, се вживанє старої болгарської мови в церквах на нашій землі було почастю тією дорогою, котра привела освітнє житє російських Українців до помосковленя! І цікаво, що навіть найревнійші національники-народовці серед Галичан ні слова не говорять проти такої зневаги нашої народньої мови церквою, проти сего коріня всяких денаціоналізацій нашого народу!! А якби вони глибше розуміли речі, то муєли б кричати проти неї вдєсятеро дужше, ніж проти цензурних утисків на українську мову зі сторони московського уряду!

З усього попереднього огляду історії церковного „обрусенія“ по ріжних сторонах ясно, що коли в церквах християнських під панованєм єпископів та патріархів і нап зріє національний централізм і примус, то проти него внять піднявсь рух просвітно-космополітичний, протестантство, і довів по крайній мірі деякі сторони Європи, котрі рішуче пристали до того руху, до пошани всяких мов народніх — до національного автономізму в справах релігії. Але на сему не спинивсь вплив руху протестантського; визвоління простих народніх мов з під ярма латини в церкві причинилось до того, щоб дати волю сям мовам і в письменстві світському. І до того по ріжним сторонам Європи робились проби письменства на ріжних простих мовах, та все таки коли латина була єдиною святою мовою, то проби ті роби-

лись немов гріх який. Коли ж живі народні мови через переклад на них евангелії і ті посвяtilись в очах християнського люду, тоді вони почали сміливо вживатись для всякого письменства й науки.

Тільки ж державні обставини в Європі склались так, що деяким народнім мовам прийшлося боротись з другими, котрі ставши державними, нав'язувались чужим людам, як колись латина нав'язувалась всяким народам у римській державі. Так склались нові „обрусенія“, світські, котрі ми тепер і оглянемо.

Після того, як розвалилась держава римська, в ріжних країнах Європи складались окремі держави, майже завше через воєнну перевагу певної національності над другими.

В тих державах неминуче почав рости й свій національно-письменський централізм, хоч на заході Європи довго він маскувався і здержувався перевагою мови латинської, наслідуюваної від держави римської і піддержуваної церквою.

Коли, після того, як Нормани осіли в Англії, більше менше закінчився на заході Європи період „вандрівки народів“, — найбільше централізованою державою там стала Англія під королями норманського й анжуйського роду. Навіть коли королівська самоволя, зручно організована Вільгельмом I. Норманським за помічю церкви, як противенство сучасному континентальному феодализму, була зломлена дружнім напором ріжних станів народу (панство, поповіство й міщанство) і коли Англія стала монархією конституційною, то все таки державна сила там сцентралізувалась так, як нігде в середньовічній Європі. Натурально, що перші систематичні заходи до державно-національного централізму в тій Європі ми знаходимо в державі англійській. Звісно, як зневажано було все саксонське при перших королях Англії з Норманів і Анжуйців з їх французькою мовою. Знищити зовсім саксонську мову було за важко для нормансько-французької меншости, і згодом виробилась в Англії мішана мова, новоанглійська, котра нескоро стала увиходити і в державне житє. (В перший раз сею мовою написаний був королівський маніфест в 1258 р. по при мові латинській і французькій, а в перший раз промова від імени короля в парламенті сказана була по англійському тільки 1363 р., значить майже через 300 років після того, як пофранцужені Нормани завоювали Англію (1066). Та ще й після того французька мова вживалась довго в державному житю Англії). Тільки ж з того часу тим енергічніше взялись Англічане до денационалізації людности кельтійської, котра ще зоставалась на британських островах.

Адміністративна політика Англічан у кельтійських країнах була зовсім римська: завойовуючи нову країну. Англічане оселяли там свої колонії, заводили свої порядки з своєю офіційною мовою: французькою або новоанглійською (звісно, по при латині). Так поступали вони в Валії і пізніше в Ірландії.

Вже англосакси нищили національність Кельтів у Британії, але то було нищення самої людности, щоб зайняти її місце. Так перед часом Вільгельма Завойователя знищені були Брити майже в усій теперішній Англії, окрім західних окраїн. Зараз же після того, як Нормани осілись в саксонській Англії, вони почали захоплювати землі Бритів у Валії (Gwallia, Wales), де держали себе, як потім іспанські „конквістадори“ в Америці. Але на півночі країни стояли ще кельтійські державки, хоч і вони мусіли признавати своїм господарем короля Англії. Валійці не були варварами, бо не тільки були здавна християнами, а мали від X. ст. свої збори законів, писані по кельтському й по латинському. Під кінець XIII. ст. найдужші князі Валії задумали увільнитись від Англічан. Коли архієпископ англійський поїхав у Валію, щоб спинити повстанський рух, то валійські барони сказали йому виразно: „Ми не хочемо покорятись Едварду I-му, королю Англії і не потерпимо, щоб наш князь покорувався чужинцям, котрих мови, звичайів і законів ми зовсім не знаємо“. Едвард побідив Валійців і звівечив їх національні державки. В країнах, котрі захопили норманські авантюристи (Lords Marchers), англійський король зоставив порядки, котрі вони там завели, хоч там було багато феодального своєвольства, котрого англійський уряд не терпів у себе, але в бувших чисто валійських землях Едвард завів англійські порядки. Осібний Statutum Gwalliae (1284) хоч і признавав по части валійські закони, та ставив вище їх англійські й англійську адміністрацію; чимало землі роздав король англійським панам. Валійцям се не дуже то подобалось, і вони стали бунтуватись. Англічане били їх, а надто їх кобзарів-бардів. Бунт барда Оуена Глїндура в 1400 р. був досить важний, бо бунтовщик став князем широкої країни. Тоді англійський уряд видав такі закони, по котрим Валійцям заборонено було володіти власністю в городах, мати які небудь чини, носити в городах оруже; шлюбів між Англічанами й Валійцями були заборонені; Валієць не допускався перед судом як свідок проти Англічанина; сходи й товариства Валійцям були заборонені. Остатнє підрізвало власне товариства бардів і їх поезію, котра, як звісно, мала вплив на всю Європу. Такі закони були поновлені в 1447 р. Кажуть, що Генріх V. (1413-1422) виразно

заборонив школи й книги валійські. І тільки, коли подібні заходи принесли свій плід — підрізали національність валійську, то закони англійські за Генріха VIII. в 1536 і 1543 зрівняли особисті права Валійців і Англічан і дали депутатам Валії місце в англійському парламенті.

Се було прекрасно, тільки не мало безпосередньої ваги для національності валійських Кельтів, котра при всіх англійських державних і адміністративних порядках не могла мати ніякого державного права, а при тодішньому аристократичному цензу депутатському не могла мати й послідів у парламенті, бо зосталась тільки серед простого народу. Богато Кельтів поанглілось, література їх збідніла і коли зовсім не вимерла, то тільки дякуючи реформації, а надто радикальним її сектам, котрих держава не тільки не признавала, а ще й доси примушує адептів їх платити податки на англійську єпископальну церкву. Реформація і ці секти принесли Валійцям переклад Біблії (1567 Новий Завіт, 1588 вся Біблія) й сяку-таку релігійну літературу. Далі прибавилось археорграфічно-лінгвістичне ділетанство, котре зацікавилось старою кельтійською поезією бардів, фольклором, і в XIX. ст. основалось спеціальне валійське літературне товариство, котре робить щорічні зїзди (Eisteddfod) по приміру старих бардів і оживило й біжучу літературу на валійській мові.

Тепер у Валії на 1.359.895 душ людности ще говорить валійською (кімрійською) мовою 934.530, а в усій Англії 996.530 душ; з них зовсім не розуміють по англійському і говорять тільки по валійському 304.110 душ.

Валійська мова тепер має 11 часописів (усіх часописів у князівстві Валії 75) і школи, звісно, приватні. Позаяк в конетитуційній Англії розвилась велика вільність товариств і навіть до недавніх часів не було міністерства народньої освіти і все шкільне діло держалось корпораціями, то й не могло ні відки вийти перешкоди приватним школам валійської мови. І тепер елементарні школи в Англії держаться не стільки просто державою, скільки товариствами та субсідіями держави, котрі видаються через громадські й окружні шкільні ради, то й валійські школи можуть діставати державні субсидії. Тільки-ж тепер учать на валійській мові майже виключно тільки в школах недільних і спеціаліст кельтійський, котрого ми споминаємо далі, пише нам, що йому незвісні школи, котріб, при кельтійському викладі, получали державну субсидію. Так тепер можна сказати, що, при англійській вольности, кельтійська національність тільки терпиться, а не признається офіціально, коли не рахувати празників в честь наслідника трону, принца Валії, на котрих тепер ради археологічно етнографічного діле-

тантства, танцюють ся валійський танець в старій національній одежі: з пледами через плече і з короткими юбками замість штанів. Ліберально-радикальна партія, такі люде, як Гладстон, котрий живе в Валії, мають велику популярність серед Валійців і похваляють їх на празниках за те, що вони енергічно відстояли свою національність і мову, але офіціальної ваги мова ся майже зовсім не має. Тільки недавно кілька законів та один рапорт були переложені офіціозно на валійську мову, при чому уряд заплатав копшти перекладу. Закладені два роки тому назад органи красвої (по нашому повітової) автономії (local government) дуже радо прийняті кельтійськими патріотами в Валії і можуть стати політичними осередками їх руху але поки що наслідків їх для кельтійської національності не видно.

(Дивіть: York Powell — History of England; Ferd. Walter — Das alte Wales; H. Gaidoz — Les Celtes du pays de Galles et leur littérature в Revue des deux Mondes 1871 Mars; Revue Celtique IV. — Sebillot, Les langues celtiques dans les îles britanniques et en France; Windisch — Keltische Sprachen статя в Encyclopaedie von Ersch u. Gruber II. Section, 35. Theil. До того ми додали власні досліди по газетах, а також по розмовам і листу оxfordського професора (Rhys), котрий тепер один з перших Кельтистів в Европі).

Розмову про Валію не можна скінчити, не нагадавши, що власне радикальний, майже зовсім безпопівський характер протестантських церков у Валії причинився не тільки до того, що тепер з усіх старих кельтійських націй все таки найліпше стоїть валійська, але й до того, що Валія стала точкою, звідки вийшли великі релігійно-просвітні рухи, котрі прислужились другим націям. В 1662 р., коли упала англійська республіка і повернувшись королівський уряд вигнав з парафій 2000 попів за церковне й світське радикальство, один з них заложив „Товариство ширеня евангелія в Валії“. Се товариство стало приміром для других, між іншим для такого, котре ширило евангеліє і на мові шотландських Кельтів горалів (1709) і такого, котре ширило недільні школи в Англії й Валії (1785). На решті в кінці XVIII. ст. один Валієць, Thomas Charles настоював, що, „Товариство ширеня християнської науки“ видало двічі по 10.000 валійських перекладів Біблії, а далі змовивсь з кількома радикальними протестантами баптистами (від котрих тепер пішла українська „штунда“) і одним Німцем і задумав закласти товариство для ширеня Біблії на живих мовах не тільки в англійській державі, а по всему світові. До такої думки пристав дехто і з англійської королівсько-єпископальної церкви, і так повстало в 1804 р. товариство, зложене з людей усяких християнських церков — Бри-

танське й чужестороннє біблійне товариство (British and foreign Bible Society), котре почало з того, що випечатало 20 000 примірників Біблії валійської та 5000 Нових Завітів, а далі почало печатати Біблії або хоч Нові Завіти на всяких мовах (тепер коло 250) і розпустило доси коло 200 мільонів таких книг. Цікавий уряд того товариства по першому ще статуту: в комітеті мусить бути 36 членів, з них 6 чужесторонців, а 30 з Англічан, 15 прихильників єпископальної церкви, 15 незгідних з нею (діссидентів). Перші випечатані товариством книги були: Біблія валійська й англійська та євангеліє по Івану на мові Могавків, дикого народу в Північній Америці. Ніхто більше сего товариства, котрого початок вийшов, як бачите, з Валії, не прислуживсь доси стілько для притягання до письменного життя найдаальших і найдикших народів, і, значить, для культурної автономії (освітньої вольности) народів. Тепер би слід по приміру його закласти такеж всесвітнє товариство для ширення світської науки.

Покаюсь у свого рода національній загорілости: я колись марив, що наша Україна, 20 раз більша людністю ніж Валія, зробить щось подібне. Так марив я, коли бачив чимало Українців, старших і молодших, котрі присягались на тому, щоб поставити свій патріотизм на ґрунті передових всесвітніх думок: культурних, політичних і соціальних, і рішуче нести в свій народ ті думки словом і книгами. Відносини нашого народу до сусідів сами собою навязували нам подібну пропаганду й серед них, а надто серед Жидів, Білорусів, Литвинів, Руминів, а далі навіть і серед Поляків і Великорусів. Та з тих мрій виповнилось тільки трошечки: видрукуване в Женеві перекладу української брошури „Про багатство та бідність“ для Білорусів та участь галицьких радикалів-Русинів в початках соціалістичної пропаганди серед Жидів та Поляків. А що до загалу українолюбців, котрі присягались до радикалізму 10-15 років назад, то де вони опинились тепер, видно з того, що тепер нам приходится перед ними навіть доказувати шкодливість для української справи римського клерикалізму звисних „угодовців“. Так вони стали далеко не то від науково-світського радикалізму й космополітизму наших часів, а навіть від християнського радикалізму й універсалізму Валійців, основателів британського й чужестороннього біблійного товариства.

Ще нещасливіше ніж у Валії, випала історія кельтійської національності і далеко гірший стан її і тепер в Ірландії.

І тут Кельти, в той час як почались їх стосунки з Англічанами, були вже не варварами, мали літературу, за-

кони, але були розділені політично, так що не могли протівитись як слід норманським авантюрикам, а потім Англічанам, котрі завоювали частину Ірландії по березу проливу, починаючи з висадки Англо-Валійців в другій половині XII. ст.

В Ірландії спершу важко було Англічанам подужати велику масу кельтійської людности, так що перші виселки англійські там самі почали покельчуватись. Англійський уряд піднявсь проти того на такі заходи, примір котрих бачимо в Кількеннійському статуті 1366 р., котрий поділив Ірландію на дві частини — чисту й погану, англійську й кельтійську, з котрих остатня була безмірно більша. Шлюб і кумівство між Англічанами й Кельтами і навіть узяти мамку з одного народу до дитини з другого було заборонено, як державна зрада. Так само заборонено було Англічанину давати Кельтові коня чи зброю чи що інше. Заборонялось Англічанам усяке компанство з Кельтом, а надто з бардом. Навіть монахи Кельти не могли вступити в монастир англійський і на виворот. Заборонялось Англічанам носити одержу кельтійську й їздити на коніх по кельтійському. Ні один Кельт не міг вести процесу перед англійським судом, так що навіть убити Англічанинові Кельта було вільно. Англічанинові заборонялось говорити по кельтійському, а коли б Кельт примішався до компанії Англічан, то вся його земля конфіскувалася, а сам він замикавсь у тюрму, поки не вивчиться прохати прощія на англійській мові і т. д.

Кількеннійський статут за надто ідеальний, щоб його можна було цілком видержати на практиці. І після него не тільки Кельти ірландські жили, а навіть Англічане покельчувались і ставали, як казано тоді, *ipsis Hibernis hiberniores* і бунтувались проти англійської корони. Коли в Англії взяв на час гору монархічний абсолютизм при Тюдорах, то задумано було зробити кінець ірландській анархії й сепаратизму і вироблена була система, котру історик Грін (Green, — *History of english people*, II. 176) характеризує так: „Генрихови VIII-ому мало було покорити Ірландію. Йому хотілось цивілізувати народ, котрий він покорив, хотілось правити ним по законам, а не самою силою. Але один тільки образ закону, який могли собі здумати король і його міністри, був закон англійський. Звичайний закон, котрий мав силу в Ірландії за границею Pale (країни, здавна заселеної Англічанами) ірландська система кланового уряду й громадського обладання землею, так само як поезія й література, котрою славилась ірландська мова, були не тільки невідомі англійським державним мужам, але висміювались йіми, як варварство. Єдиним способом цивілізувати Ірландію й поправити хаотичний безпорядок, котрий вона показувала йіх розуму,

було — знищити всю кельтійську традицію ірландського народу „зробити Ірландію англійською“ житем, законами, мовою“.

Спершу англійський уряд думав іти до ціли поstepенно, але настав спір релігійний між католицтвом і реформацією, а далі політичний між королями й парламентом, і в Ірландії, котра в усьому чинила на перекір Англії, англійський уряд узявсь за найстрогші міри.

Треба нагадати, що урядова (королівсько-єпископальна) реформація, котру англійський королівський уряд Генрі VIII. і др. проводив і в Ірландії, не могла пустити тут корінів, ні помогти так самій кельтійській національності, як поміг радикально-сектантський безєпископальний і навіть безпопівський рух у Валії. Коли англійський уряд посилав у 1560 р. в Ірландію нові церковні книги, котрі мусіли там замінити католицькі, то не збувся своїм зневаги проти кельтійської мови, а написав такі речі, котрі не лагодились проміж себе: „хоч, мовляв і найліпшеб було, щоб церковна служба справлялась на такій мові, яку люде найліпше розуміють, та позаяк важко печатати ірландськими буквами й мало в цілій державі розуміється в них, то й нічого справляти в Ірландії службу церковну мовою краєвою, а хай уживається коли не англійська, то латинська (King, Church History of Ireland I. 755).

Не диво, що Ірландці були холодні до такої реформації і воіли вже стару церкву з її латинською службою, до котрої вони принаймні вже привикли. (Нагадаймо, що проби автономії в церковному житю й письменстві Ірландців були підковані римською церквою за помічу Англичан же вже в XII ст.). Англійський уряд страшенно мстивсь на Ірландцях за їх бунти на користь римської церкви, а потім королів Стюартів, котрих Англичане двічі проганяли. Звісно, що виробляли в Ірландії англійські уряди Генрі VIII, Елісавети, на решті голови англійської республіки Олівера Кромвеля. Остатній після походу 1649 р. майже знищив Ірландців, вдохновляючись біблійними картинами війни Жидів з Хананеями. Тисячі Ірландців були перебиті, десятки тисяч вивезено на тяжкі роботи в Америку, де їх навіть продавали, як Негрів. Милость була, коли уряд позволив Ірландцям виселятись на службу в Іспанію та Францію. В усьому краю zostались тільки 850.000 душ, з котрих 150.000 були іммігранти з Англії й Шотландії. Спеціально для Кельтів Кромвель назначив тільки одну з чотирьох ірландських провінцій (Connought) і всю землю їх роздав Англичинам, з котрих поробились лендлорди. Не треба забувати, що така денационалізація йшла поряд з державно-адміністра-

тивною централізацією між Шотландією, Ірландією й Англією.

Такими заходами, котрі, хоч і не так радикально, підновлялись і в XVIII. ст., не зломлено сепаратизму ірландського, котрий витворявся навіть у поселених в Ірландії Англичан, але зломлено кельто-ірландську національність. В 1861 р. на 5,798.967 людности в Ірландії було вже тільки 1,105.536 Кельтів по мові, а в 1881 р. на 5,174.831 усеї людности, Кельтів було тільки 950.680 (18%) та й з тих лишень 103.562 говорило тільки по кельтському, а решта вже говорила й по англійському. Ніяких державних прав кельто-ірландська мова не має, і література на ній майже не існує, хоч у новійші часи заложилося осібне Товариство для охорони й плекання ірландської мови. — *The gaelic Union for the preservation and cultivation of the Irish Language*). В самому автономному, або й у сепаратистичному руху Ірландії хоч іноді горяче говориться про кельтійський дух, незгідний з англо-саксонським, та все таки спеціально кельтійська мова не грає ніякої ролі, і Ірландія властиво показує примір великої англо-ненависти при англійській мові.

(Див. Beaumont — *Irlande*; W. A. O' Connor *Old History of the Irish People I-II*; Em Lawles *Ireland (the story of the Nations)*; Green — *History of english people I-IV*; Sebillot в *Revue celtique IV*; Windisch — *Keltische Sprache*, Brockhaus — *Conversationslexicon, Irland*.)

Богато б треба було нам говорити, як би ми схотіли прослідити долю кельтійської національності в Шотландії, історія котрої досить сплутана дрібними сварками й мало відома у нас звичайній публиці. Та для нашої ціли досить буде привести кілька найголовніших фактів.

Держава Шотландська певно почалась серед Кельтів, котрі дали їй імя (*Scotia*); та вже рано центр сеї держави перейшов у південну, здавна посаксонену крайину, на котру потім уливалась новоанглійська національність. Уже в шотландських законах XII ст. (*Regiam Majestatem*), писаних по латинському, видно, що старе кельтійське звичаєве право дуже було упосліджене. Все державне жите справлялось уже від того часу на мові англо-шотландській, коли не на латинській, а кельтійська (гаельська) зоставалась тільки для звичайного словесного права в горах, для словесної, хоч досить багатой поезії, звязаної з ірландською, та по части для заміток церковних. Ледви під кінець XV. ст. літературні аматори почали записувати в горах Шотландії народні кельтійські пісні, та й то ще не досить певно. Реформація, котра, як звісно, прийняла в Шотландії радикальний, жеңевський напрямок, почала було посвящати й

кельтійську мову, коли слідом за англо-шотландською книгою церковних псалмів і молитов (Book of Common Order), подібна книга була зроблена й на кельтійській мові й напечатана в 1567 р. То була перша печатна книга кельтійська. В 1690 р. видана була Біблія для Ірландії з словничком для шотландських Кельтів.

Так положена була культурна церешкода для знищення гаельської мови. Але ж державні порядки в Шотландії все йшли до такого знищення, по часті й не без вини самих Кельтів, котрі, як Горали (Highlanders), вживали розбоїв і дражнили проти себе більш освічених англосаксонських Подолян (Lowlanders). Заміри знищити Кельтів-горалів пішли в Шотландії систематичнійше, коли Шотландія прилучилась до Англії в XVII-XVIII. ст. Англо-шотландський уряд почав убільшувати силу князків горальських над простим народом, а поряд з тим напирати на те, що б вони переменяли свою мову й звичаї на англійські. В 1616 р. уряд обов'язав тих князків посилати дітей своїх на Поділе, щоб вони там учились читати, писати й говорити по англійському. Акт королівської Ради писав тоді про сей примус, що се „єдиний спосіб, щоб вивести панів горальських з варварства і приготувати їх зреформувати й їх країну і довести її до побожності, покірливості й освіти (to godliness obedience and civility)“.

Недовольство шотландських горалів проти уряду англійського, а надто в XVIII. ст., коли він став дужше нагнітати на них, потягло їх підперати династію Стюартів, коли їй вигнали Англичане в 1688 р. З того часу Стюарти кілька разів піднімали бунти між горалами Шотландії; після кожного бунту англійський уряд все більше нагнічував на тих горалів, випераючи їх з рідної країни. В 1725 р. звелено було одібрати в горалів гвери, а після бунту 1745 р. заборонено навіть одібувати горальську й кожний горал мусів давати ось яку, кумедну тепер, присягу:

„Присягаюсь, що так само як мушу я відповідати перед Богом на великий день страшного суду, так я не буду, не мушу держати в себе ружя, ні пістолета і ніякого гвера, і що не буду носити тартану (tartan) — осібна матерія для одіжки, пледу (pleid) — шаль і нічого з гірської одіжки (Highland-garb), а коли я буду таки робити, то нехай я буду проклятий на моїх справах, на родині й маєткуну мовму, — нехай я ніколи не побачу ні жінки моєї, ні дітей, батька, матері, ні приятелів, — нехай я буду вбитий на війні як боязливий, і лежатиму без християнського похорону, в чужій землі, далеко від гробів батьків моїх і родичів, нехай се все нападе на мене, коли я зламаю мою присягу.“ (Цікаво, що після сеї нагнітки на національну одіжку

шотландських горалів, знаменитий актор Гаррік, граючи Макбета, не смів появитись в сій одежі на сцені в Лондоні, щоб не „провалити“ спектаклю. Lesky — *History of England in XVIII. cent.* III, 53-54.)

От такими заходами Англичане дуже підрізали національність шотландських Кельтів. Коли вони зовсім її не знищили ще й доси, то тільки через те, що все таки новий освітний рух узяв під свій захист і гаельську мову. Ми бачили, що освічені люде зацікавились народними піснями гаельськими та що на мову гаельську почали перекладати й протестантські святі книги. Перше придало охоти гаельським поетам писати по своєму, а друге дало сяке таке релігійне письменство гаельське. В другій половині XVIII. ст. велику цікавість до гаельських народних пісень та переказів збудив по всьому світові Макферсон, видавши переробки їх по англійському мов би то як поеми старого співака Оссіана. Потім видано частину кельтійських матеріалів Макферсона. В XIX. ст. склалось кілька товариств для досліду поезії гаельської та плекання її мови. Тепер сею мовою говорить у Шотландії коло 300.000 душ на 3,735.000 усеї людности, а в усій Великобританії 309.254 душ, з котрих одначе тільки 48.873 не говорить по англійському. Ніякої офіціальної сили мова гаельська не має і з усіх публичних інституцій вживається тільки в церквах. Само собою розуміється, що мови тої вільно вживати в приватних школах і що вчені спеціалісти учать про неї по університетах, як про наукову цікавість.

(Див. про се все: Burton — *History of Scotland I-VIII*; Mackintosh — *History of civilisation in Scotland I-IV*; Sebillot в *Revue Celtique IV*; Windisch — *Keltische Sprachen*. Ми додали деякі замітки після пр. Раса.)

Рівняючи долю трьох кельтійських націй, ми не можемо не запримітити, що ліпше з них вийшли Валійці, у котрих запанувало радикальне, майже зовсім безпопівське протестантство, гірше вже шотландські горали-пресвітеріанці (попівці), а найгірше Ірландці, котрі зостались при римському католицтву.

Другою по черзі централізованою державою в З. Європі, після Англії, явилась Франція. хоч і на другий лад, абсолютно-королівській і бюрократичний. Політика Франції до недержавних національностей була також само проскрипційна, як і англійська. Ми оглянули долю найважніших із недержавних національностей у Франції в своїй праці Новокельтское й провансальское движеніе во Франції (Вѣстникъ Европы 1875, авг. сент) і шануючи формат „Народа“ не будемо повторатись. Суть діла в

тому, що з недержавних національностей Франції кельтійська — бретонська не встигла ще вибитися з під латини, як дісталась під панство французької мови, так само як і іберійська — біскайська. Обидві встигли собі здобути з усіх публичних інституцій в середні віки тільки містерії (релігійний театр) та почасти церковну проповідь, за котру впрочім католицьке духовенство взялось енергичніше тільки в новітні часи, під страхом протестанства, а надто якобінського переслідування в часи великої революції. (Переклад Нов. Завіту на бретонське появилася тільки в 1827 р., а всеї Біблії тільки в 1866 р.) Різні діалекти мови провансальської (*langue d'oc*), почали було влізати в церкви бретонські (альбігойців і др.), в акти муніципальні й провінціальні, як за проводом римської церкви наскочила на французьку Україну французька Москва в образі хрестового походу проти альбігойців у 1209 р. і підрізала сходи другої французької національності на ниві публичного життя, і з того часу *langue d'oc* повернувся в забуту історію мужицьку мову, аж поки не нагадав про неї новий літературний рух у XIX. ст.

Така була в середні віки доля недержавних національностей на західній половині теперішньої Франції. Чим було тоді спеціально французьке королівство на сій половині, тим було на східній герцогство Бургундське. Воно мало свою „окраїну“, Нідерландські землі, заселені фламандсько-голандськими варіаціями долішно-німецького племені. Богаті через ремесла й торг, поріднені й почасти юридично звязані з німецькою імперією городи нідерландські були не те, що села етнографічних островків біскайської й бретонської мови. В городах нідерландських виросла своя література; буйна автономія городів тих рано стала писати свої публичні акти живою народньою мовою, примушуючи шанувати її й феодалів князів своїх, навіть таких, як графи Фландрії, котрі мали підданих і французької мови (Валлони). Та тільки коли бургундські герцоги з кінця XIV. ст. прилучили, правдами й неправдами, до своїх французьких земель нідерландські, так зараз же вони почали давити нідерландську національність. В сих заходах бургундського уряду французької національності ми бачимо перший в новій Європі примір свідомого національного централізму, системи денационалізації, направленої проти національності високо культурної й цілком свідомої себе й свого права на автономію.

Хоча двір бургундських герцогів XV. ст. топився в розкошах з податків, що йшли від нідерландських городів, але при тому дворі систематично виключена була не французька мова й висміювалися делегати міщан і рицарі ні-

дерландські, котрі нею не говорили. Правда, коли треба було Филиппу Доброму (доброму для панів!) прохати прибавок грошей (Beden) у нідерландських міщан, то він обертався до провінціональних соймів (Staaten) по нідерландському, але коли городяне, котрі не могли зносити герцогського здиетства й зневаги їх прав, бунтувались і війна їм не щастила, то вони мусіли прохати в герцога ласки — по французькому. А до того бургундські герцоги поставили над автономічними городовими судами нідерландськими апеляційні палати й найвисший суд — герцогські, з процедурою римсько-французькою і з мовою урядовою французькою. В своїй „обрусительній“ політиці, герцоги Бургундії йшли по дорозі, на котру вже раніше ступали Французи, графи Фландрії, а також королі французькі, їх сюзерени. Цікаво, що коли король Франції пішов 1382 р. на поміч графу Фландрії проти бунтувавших фламандських міщан, то в армії союзників було під острахом смерти заборонено говорити по фламандському, хоч там були рицарі з фламандського краю.

Інтересно буде при цій нагоді замітити, що бургундські герцоги, а надто король Смілий, — так само руйнували непокірні їм городи нідерландські, як і Московські Івани III і IV Новгород, так що нідерландські хроніки звуть короля іменем Грізний, Le Terrible.

Цей натиск „офранцуженія“ вкупі з бюрократичною централізацією і деспотизмом господаря, викликав у Нідерландах перший в історії Європи примір закона про рівноправність національностей в змішаній державі. В знаменитій Великій Прівілегії, котру взяли депутати різних провінцій Нідерландських з дочки Кароля, Марії, (1477) — в цьому акті, котрий єсть один зо світлійших примірів і політичного лібералізма середновічного, поставлено було, що спільна всім провінціям канцелярія мусила мати в собі мужів обох національностей, французької і дольно-німецької, ознакочлених з обома мовами і що всякі приписи, обявлені в якій країні не краєвою мовою, — не мають вартости. (Дуже жалкуємо, що не маємо тепер під рукою текста цієї Прівілегії, котрий надрукований в *Verzameling van XXIV originale charters 1787* в часи повстання бельгійців проти Іосипа II австрійського, а говоримо про неї з других рук, між инчим з книги De-Leveleye, *Le gouvernement de la démocratie*).

Як звісно, значна частина французьких земель Бургундських герцогів, одійшла, за часи тієї Марії до Франції, тоді як Нідерланди одійшли до габсбургско-іспанського дому. Через те натиск, „офранцуженіє“ Нідерландів спинився, а в північних провінціях, котрі вибились із під

габсбургсько-іспанського дому в окрему вільну державу зовсім перестав. Але в південних провінціях, котрі тепер складають Бельгію, цей натиск зоставив по собі видні сліди, — і цікаво, що навіть уряди іспанський і австрійський вжива ли там французької мови в XVII і XVIII ст.

(Факти боротьби бургундських герцогів з Нідерландами можна знайти в Баранта *Histoire des Ducs de Bourgogne*, а також у великих зводах історії Франції Мішле й Мартена. Про адміністративну політику бург. герцогів у Нідерландах див. *Wenzelburger, Geschichte der Niederlande*. I).

Забравши більшу половину земель бургундського дому, французька держава стала викінчати в себе систему централізації, а далі посуватись до Рейну, забираючи вже й країни німецької мови, долішньої, як частина Фландрії, й горішньої, як Альзас. Тоді й французька держава стала на дорогу „офранцуженія восточныхъ окраинъ“ ще більше рішуче, бо від часів бургундських успів розвинувся ідеал централістично-бюрократичної адміністрації. Я маю право думати, що політика напр. Людовика XIV у Фландрії, Лотарингії й Альзасії, з її апелляційними судами й другими палатами й адміністрацією виключно на французькій мові, досить зв'язана скільки не будь образованій публіці, бо про неї говориться навіть і в гімназіальних учебниках, і через те не буду тут розводитись про сю справу.

Вже книга Токвіля *L'ancien régime et la révolution*, котра появилася з сорок років тому назад, показала ясно, що велика революція французька в адміністрації Франції тільки викінчила роботу старих королівських політиків Франції, як Рішельє та Людовик XIV. Республіканці-якобінці, се властиві віртуози державної централізації. Вони, вкупі з Наполеоном I, котрий зібрав коло себе їх зостатки, виробили ту систему політично-адміністраційну, котра стала взірцем для всіх бюрократичних порядків в Європі, включно до Росії й навіть почасти до Турції. Цікаво, що французькі республіканці-якобінці виробили логічну, свідому систему, підперту навіть формально прогресивними аргументами і розширили попередні заходи французьких королів до „офранцуженя крайинъ“. Вони конечні батьки новішого державно-національного централізму, усяких германізацій, мадяризацій, обрусеній і т. д.

По часті я говорив про се в праці „Новокельтське і провансальське движеніє во Франції“, але треба сказати про се ще тепер і трошки докладніше.

Я думаю, що історія велико-Французької революції стане найяснішою, коли в ній розрізнити два уклади, говорючи терміном Костомарова: Французький і париський. Революція всефранцузька, приготовлена всім попереднім культурним процесом і почата провінціональними бунтами в 1788 р. (в Бретані й Дофіне), дала Декларацію прав людини й громадянина 1789 і конституцію 1791 р. Але Парижу сего було мало: він хотів радикальнішої реформи та ще й не тільки політичної а й релігійно-філософської. Звісно, в теорії Париж мав рацію, та тільки практично матиме рацію хіба в ХХ ст. Коли виявилось, що провінція не може піти за Парижем, тоді теоретикам радикальної реформи при тодішніх звичках думки й учинків, вихованих віковою школою абсолютизму державного й церковного, не зосталось нічого, як опершись на Париж, узятись за абсолютистичну палку й нею гнати всю Францію по дорозі поступу. Ось головна, внутрішня причина, чому республіканці-якобінці взяли за політично-адміністративну централізацію, цілком противну заяві „Декларації прав“, до котрої і вони молились. Другі причини, між иншим і роялістично-коаліційна війна — побічні.

Підтягаючи провінції до свого ідеалу, якобінці наткнулись там і на недержавні національності з їх мовами, котрі почали було відживати серед тепла того руху, що зродив „Декларацію прав“, і між иншим перекладати по своєму сю декларацію. Проскрібовані якобінцями громадські елементи, починаючи від попів і роялістів і кінчаючи республіканцями федералістами явились по провінціям і ввзялись і собі за пропаганду своїх ідей на недержавних мовах, почата протестуючи при сему проти диктатури Парижа над усією Францією. Якобінці вбачили корінь лиха в самім факті життя недержавних мов, відмінних від святої „мови Декларації прав“, Вони поспішили як найскорше знищити ті мови.

8-го лютовізу II-го року республіки Барер, член Комітету державного поратунку (Comité du salut public), зробив у Конвенті рапорт про сю справу. Ми мусимо спинитись довше на сім рапорті, бо документ сей має в собі всі сорти Катковщини, які тепер можна здібати напр. у російських національних централістів, починаючи від консервативних і кінчаючи революційними, котрих теорії ми розбирали в книжці Историческая Польша и великорусская демократія.

Барер говорив: „Громадяне (citoyens)! Тирани, змовившись поміж себе, сказали: нецтво було завше нашим найдужшим помічником; піддержім же нецтво; воно тво-

рить фанатиків, вбільшує скількість противореволюціонерів; відсуньмо Францію до варварства, — послужимось з народів мало освічених або з тих, котрі говорять мовою іншою, ніж мова спільної просвіти.

„Комітет зрозумів сю змову неучтва й деспотизму.

„Я тепер зверну вашу увагу на найліпшу мову в Європі, на ту, котра перша осватила отверто права людини й громадянина, на ту, котра має на собі працю передати світові найвищі думки про волю й найбільші погляди державні“.

Звісно для Барера се мова французька. По його словам, вона недавно ще була невільницька, дворова, але від часу революції люде з усяких країн Франції заговорили нею з виразом волі й рівности.

„Тільки чотири є точки в республіці, на котрі мусить звернути увагу революційний законодавець, з погляду мов, котрі найбільше противні ширеню громадського духу й ставлять перепони знатю законів республіки та їх викону.“

„Між старими мовами, гальськими (velches), гасконськими, кельтійськими або східними, котрі творять відтінки в відносинах ріжних громадян і країн нашої республіки, ми запримітили (і рапорт послів національних говорить в один голос про се з ріжними агентами уряду, посланими в департаменти), що мова так звана бретонська (bas-breton), мова баськів, мова німецька та італіянська продовжують царство фанатизму й забобонів (superstition), перешкоджають революції проникнути в девяти важних департаментах і можуть сприяти ворогам Франції“.

Барер огляда сі мови, при чому, говорячи про італіянську на Корсиці, каже, що на сім острові народ навіть не зна про існуванє нових законів, бо вони написані мовою, котрої той народ не розуміє. „Правда, — каже Барер, — від кількох місяців наші закони перекладаються на італіянське, але ж чи не ліпше б було поставити там кількох учителів нашої мови, ніж перекладчиків на мову чужу?“...

„Ось уже три роки, як законодавчі ради говорять про народню освіту... Закони про вихованє мають виготовити ремісників, артистів, учених, літератів, законодавців, чиновників; — але найперші закони про вихованє мусять приготовити громадян, — отже що б бути громадянином, треба слухатись законів, а щоб їх слухати треба їх знати. Значить, ви обовязані дати народу перше вихованє, котре дасть йому можливість розуміти голос законодавця. Яку ж противність показують всякому розумному порядку департаменти Рейнські, Морбіганський, Фі-

ністере і т. п.? Законодавець говорить там мовою, котрої ті, що мусять виконати закони й слухати їх, не розуміють. Старі держави не знали такого разячого й небезпечного контрасту,

„Треба розповсюдити (populariser) мову (державну), треба знищити сю аристократію мови, котра немов ставить націю освічену серед нації варварської.

„Ми зреволюціонували уряд, закони, звичаї, норони, одежу, торгівлю, саму думку; треба ж зреволюціонувати й мову, котра служить їм щоденним струментом...

„Федералізм і забобони говорять по бретонському, еміграція та ненависть до республіки говорять по німецькому, контрреволюція говорить по італіянському, а фанатизм говорить по баскському. Розбиймож сі струменти шкоди й облуди!

„Комітет подумав, що треба вам предложити, як річ нагячу й революційну: поставити в кожній громаді в означених департаментах по вчителю французької мови, котрий мусить учити молодих людей обох полів і читати кожної декади всім громадянам закони, декрети й накази, послані Конвентом. Сі учителі будуть перекладати устно закони, для лекшого рузуміня їх, в перші часи. Рим наставляв молодіж, навчаючи ві читати закон 12 дощок. Франція буде навчати частину громадян французької мови по книзі Декларації прав...

„Як би я сказав таке деспотові, то він би мене вилаяв; за часи монархії кожний дім, кожна громада, кожна провінція була немов осібною державою, по житю, обрядам, законам, звичаям і по мові. Деспот мав потребу роз'єдиняти народи, розділяти країни, інтереси, перешкоджати стосунки, спиняти однаковість думок. Деспотизм піддержував ріжність мов; монархія мусить бути подібна до Вавилонської вежі і для тирана нема другої загальної мови, окрім сили, що б мати послушенство, та податків, що б мати гроші.

„А в демократії, противно, — нагляд за урядом довірено кожному громадянину; що б наглядати за урядом, — треба його знати, треба надто знати його мову.

„Кілько видатків ми зробили на те, щоб перекласти закони двох перших державних рад на ріжні мови Франції, — так мовби то ми мусимо підпірати сі варварські жаргони і сі грубі мови, котрі можуть тільки служити фанатикам і контрреволюціонерам!

„Залишати громадян в незнаню мови національної (nationale тут — державної), — значить зраджувати батьківщину...

„Громадяне! мова народа вільного мусить бути одна і та ж сама для всіх!

„Що се таке? Тоді як чужі народи на всім світі учаться мови Французької, — сказати, що в самій Франції є 600.000 Французів, котрі не знають ні законів, ні революції, що виробляються серед них?!

„Треба нам мати гордість, котру мусить давати первенство Французької мови з того часу, як вона стала республіканською, треба нам сповнити обовязок!

„Залишімо мову німецьку, мало приличну для народів вільних, поки (в Німцях) не впаде уряд феодальний і вояцький, котрому вона служить найдостойнішою окрасою.

„Лишімо мову іспанську для її інквізиції й університетів, поки вона не виголосить вигнання Бурбонів, котрі відняли трони в народів всіх Іспаній.

„Що до мови англійської, котра була великою й вільною тоді, як вона обогатилась словами: величество народа, то тепер вона стала мовою уряду тиранського й ненавистного, банків та векслів!

„Тільки та мова, котра дала свої звуки вольности й рівности, мова, котра має законодавчу трибуну і 2000 трибун народніх..., котра розказала всій Европі про вартість 14 армій, мова, котра служить струментом слави відвоювання Тулона, Ландау, Фор-Вобана й знищення армій королівських — тільки така мова може стати всесвітньою.

„Се амбіція генія вольности; він її викона! А ми — ми обовязані перед нашими согромадянами, обовязані за для ствердження Республіки зробити так, що б на всім її обшарі говорилось мовою, котрою написана декларація прав людини“.

Конвент дав декрет в духу сего докладу, а скоро після того слухав новий доклад, Грегуара „про потребу й способи знівечити всі народні вимови (patois) і розповсюдити мову французьку“, і видав прокламацію, зложену Грегуаром:

„Громадяне: ви маєте щастє бути Французами!... Ви ненавидите федералізм політичний; відкиньте й федералізм мови! Мова мусить бути єдина, як республіка!“
і т. д.

Відповідно таким поглядам, політики Конвенту поступали не тільки у Франції, а й в тих країнах, котрі вони покоряли „увільняючи їх від тиранства королів“, як напр. у Бельгії, де мова фламандська до останку витіснялася з урядів. Слідом за політиками Конвенту пішов Наполеон.

(Див. Vinson *La Convention et les idiomes locaux* в *Mélanges de linguistique et d' anthropologie* par Ab. Hovelacque Em. Picot et J. Vinson; De Haulleville — *La nationalité belge*. Gazier — *Lettres à Grégoire sur les patois de France 1790.94 Documents inédits sur la langue, les moeurs etc*).

Так виробилась система французського націоналізму централістичного, про котру в ранішні часи не мали й думки. Ся система пустила серед Французів глибокі коріні, так що тепер нігде нема такого унітарізму, як у французській громаді. Звісно, коли в ХІХ ст. по недобитим національностям Франції піднялись рухи до відродження національних мов, то серед висококультурних Французів знайшлося досить ділетантів, що б смакувати в тих рухах і похваляти їх. Але се, по крайній мірі доси, не має ніякого впливу на офіційне життя: ні в школах, ні в урядах не допускається мова, інша від державної французької. Звісно, не маючи попередньої поліцейської цензури, уряд французький в ХІХ ст. не міг видавати заборон на книги не-французських мов, але не треба думати, що б нові провінціально-національні рухи не мали проти себе Каткових у пресі французській. Я приводив у „Вѣстнику Європи“ приміри криків їх проти „сепаратизму“ провансальського, в котрому нема десятої часті того соціально-політичного елементу, який є напр. у Шевченка. Я міг би привести ще новіші приміри, та мушу берегти папер і час.

Роскажу наочні факти. Років 3—4 назад довелось мені жити літом в Савойській долині серед досить освічених Французів. Між ними один, інженер, був з Провансу, а другий, інспектор академії в Бретанії. Саме тоді париська преса чимало писала про провансальських патріотів „феліорів“ з поводу екскурсії, котру робили аматори в Прованс, де в руїні амфітеатру париські актори грали трагедію Софокля (по французькому) і де потім прийїзжі брали участь в поетичних празниках феліорів. Парижане народ до всього цікавий, а до того серед літературної громади в Парижі має вплив симпатичний романіст Доде, провансал (як і Золя) і приятель Фр. Містраля „короля феліорів“ — так що парижане збігались навіть дивитись на популярну процесію, досить дитячу, в „Тараською“ (змій, котрого вбив коло Тараскону герой красвої легенди). Тим більше вони любовались „південними літературними празниками під південним небом“. Але, як звичайно, не обійшлося в пресі і без виступів проти південного „сепаратизму“.

В нашій вілледжіатурі під Монбланом читалось *Le Temps*, котра давала горячі описі екскурсії, пера Фр. Сарсе, звісного критика й прихильника „діалектів і patois“. Довідавшись, що один з наших сожителів по готелю про-

вансаль, я зводив розмови на рух фелібрів, але дістав відповідь, що се справа чисто поетична, празникова й глибоко в щоденне житє не може й не мусить іти, бо інакше вона розділить Французів на дві нації. В суті се ж саме казав міні й один із шефів фелібризму, поет Руманіля, коли я був у него в Авіньоні в 1872 р. Я завважав, що поки весь рух фелібрів буде обмежатись на поезіях, доти він зостанеться кружковим і поверховним. — Що робити? питає Руманіля. — Писати популярно-наукові книжки, виборчі маніфести, говорити по провансальському на мітингах ітп. коли вже закон не позваля вам учити по своєму в школах. — Таке саме говорив нам один ваш компатріот, замітив при сему молодий фелібр, що був з нами. — Хто такий? — Професор з Гельсінфорсу (се був „Фінноман“). Потім таке саме говорив фелібрам імператор бразилійський, і слова його були приведені в *Almanach Provençal*) — Знаєте, сказав мені Руманіля після одної такої розмови: на се нам зважитись трудно, бо ми все таки Французи (*parce qu'après tout nous sommes des Français*).

Тепер фелібри пішли трохи далше: трохи більше пишуть прозою. Містраль навіть говорить про те, щоб пустили мову провансальську в школу, але се все дуже слабе, коли порівняти навіть з працею і змаганнями українофілів у Росії.

Коли я зачепив інспектора-бретонця, то він мені з гордостью сказав, що він, хоч родився в Бретані, але мови бретонської не зна й не хвалить не тільки проб писати нею, а навіть того, що уряд піддержує існуванє сеї мови тим, що дає вчителів народним школам із тамошніх людей, котрі все таки, бачучи, що діти не розуміють по французькому, обертаються до них хоч по бретонському. Треба, казав мій собесідник, послати туди учителів чистих Французів, щоб слова не говорили бретонського, і тоді зразу справа була б скінчена! „Ну, кажу я, треба вам узяти примір з нашого уряду, котрий навіть попів насила в Грузію таких, що слова грузинського не знають, так що навіть тайна сповіді там відбуваєєя з драгоманом!“ „Справді? спитав мій бретонець і зрозумівши в словах моїх іронію прибавив зо сміхом: а, се дуже вже сильно, сповідь з драгоманом“. „Правда, сказав я, але веде ще радикальнійше до „тріумфу національної мови над кравними жаргонами“.

Можу завірити, що 99 на 100 звичайних освічених Французів дивиться на патуа, як мій бретонець-інспектор.

Не так давно моя родина купалась в океані в біскайському місточку Гетарі, коло іспанської границі. Раз вели-

ченька компанія гостей з різних провінцій Франції, різних професій, гуляючи коло містечка, наткнулась на дітей і хотіла щось розпитати в них. Але діти нічого не розуміли по французькому, а гості не вміли ні слова біскайського. Гості страшенно розсердилися, а надто одна дама, котра вилаяла дітей в духу Конвента, доказуючи їм, що вони „Французи і мусять знати свою національну мову“. На горе, діти не зрозуміли й сеї рації. В усій компанії знайшлась тільки одна людина, котра доказувала, що коли ми зайіхали в біскайську землю, то ми мусямо й вивчитись біскайської мови, а коли ні, то хоч терпіти, що біскайські діти нас не розуміють. И та бѣ — Українка! Решта знала тільки одно: тут Франція, вони Французи, вони мусять говорити по французькому!

Не диво, що єдина концесія від держави французької, яку дістали недержавні „жаргони“ в остатні часи, се розказ міністра пошт (фелібра), щоб за телеграми провансальські й бретонські у Франції платити не 15 сантімів за слово, а 5. Бачите, тепер у всій Європі можна посилати телеграми на якій кому вгодно мові, навіть шифровані, аби латинськими буквами та арабськими цифрами. (Я сам не раз послав і получав телеграми у Швейцарії й Франції російські й українські) В середині Франції тариф на телеграми писані мовою французькою 5 сант. за слово, за мови чужесторонні (*langues étrangères*) по 15 с. От фелібри й підійшли до свого товариша, котрий став міністром пошти, з тим, що мова провансальська не чужестороння, а теж французька крава б то, і міністр підвів єї під 5-ти сантімний тариф та до компанії прибавив і бретонську! Фламандську, італіанську й біскайську тоді забуто і не знаю, чи потім хто добавив і їх чи, скорше, ні. Але Каткови в печати французькій не пропустили протестувати й проти такої концесії провансалам і бретонцям.

Найгірше у Франції стоїть справа недержавних мов через те, що там вона мусять боротися не тільки з законами, а й звичаями, в котрих французька громада страшенно консервативна. Звісно, що для Французів лекше перемінити форму держави, ніж викинути зайву букву в академічній ортографії. По часті мови нема в Європі більше централістичної громади як французька. В Германії такий Момзен так і ріже свої лекції гольштинським акцентом, і в шкільних книжках побачите приміри провінціальних поезій Грота, Кобеля і т. і. В Італії ще більше вольности: там по провінціям є театри, де грають на діалектах, і ніхто не бойється вимови, а то й розмови на діалекті. Сам перший король єдиної Італії, умираючи, говорив до свого сина по пемонтському. (В Італії є курйозна міша-

нина партікулярізму з унітарізмом. Напр. між офіцерами армії вважається за добрий тон закидати по пемонтському, бо кадри спільної італійської армії вийшли з Пемонту і Віктор Емануїл любив пемонтську мову; на флоті закидають по генуеському).

У Французів все, що нагадує *patois* висміюється. І сей дух перейшов навіть у т. зв. французьку Швейцарію, де женевець буде недовольний, коли ви його назвете Французом, і скаже вам: „я женевець“, і тутже поправить дитину, коли вона скаже або вимовить слово на лад женевського патуа. Водський кантон (*Vaud-Waadt*) більшою своєю частиною належить властиво не до французької мови, а до провансальської (*langue d'oc*) і має в себе поетів-лауреатів на зборах фелібрів, але борони боже, що б у школах кантону або в урядах вживано хоч слово з кантонального патуа, а не з академічної французької мови! Інше в німецькій Швейцарії, де хоч книжна й актова мова все таки *neu-hoch-deutsch*, та і в домі багатого бюргера і в шкільних розмовах і на мітингах і на *Landsgemeinde* почувте різні варіанти *Schwitzer-Dütsch*'а.

Остатніми часами науковий фольклорний рух почав трохи перемяти погляди французької громади на патуа (недавно стала виходити спеціальна *Revue de Patois*) паралельно тому, як і в адміністративних порядках потроху вводиться децентралізація. Але взявши на увагу всі звички французької громади, питаю себе, що швидче настане: чи нові погляди підкопають державно-національний централізм, чи він займеть в кінець недержавні мови й діалекти?

Ми розказали подрібнійше про стан недержавних мов у світі французькому, бо се річ цікава, а також через те, що наша громада на диво мало зна сю справу. Примір тому не тільки д. Баштовий з його статтюю в Ділі, а навіть земці українофіли, котрі 1880 р. в чернігівській земській губернській раді промовляли за тим, що б українську мову допустити в школу і покликувались на примір Провансу й Бретані!! Признаюсь, що я прожив тоді кілька тижнів з холодом коло серця, чекаючи, як такі аргументи перекине який катковець показом на те, що во Франції ні в одній раді навіть ніхто й не писне про те, що б у школу пущено було яку мову, окрім державної французької. Далі про другі держави я буду говорити коротше.

Мені трохи чудно було б розказувати в журналі австрійським історію германізаційних заходів уряду німецько-австрійського проти різних славянських і інших національностей держави. Тай російська публіка мусить же щось знати про переслідоване чеської мови після білогорської битви (1620 р.), про германізаційні заходи уряду Марії

Терезії й Йосифа II., бо про те досить розказано в „Історії славянських літературъ“ Пипіна й Спасовича і по часті в „Нової Історії Австрії“ Спасовича (по Шпрінгеру).

Я нагадаю коротенько про централістично-германізаторську політику М. Терезії й Йосифа II., бо в ній ясно видно систематичне наслідуванє французької системи з їїї мішаниною державно-національного централізму з заходами дійсно просвітними (Aufklärung), через що система ся стає принадливійшою й тим більше шкодливою. Нагадаю тільки державно-централістичні інституції М. Терезії, закладені ще в 1747-49 р. (Hofrechnenkammer, К. к. vereinigte Hofkanzlei), германізаційний, хоч добрий в суті своїй на той час шкільний закон 1771 р. германізацію гімназій і праського університету, добру тим, що витіснено латину, та не добру тим, що ніяка інша мова, окрім німецької, не була завважена, та що дітей не знавших німецької мови навіть не велено було брати в гімназії; указ Йосифа II. 1784 р. про заміну латини німецькою мовою в офіціальних закладах Венгрії, без усякого права для других краєвих мов ітд.

Не може бути сумніву, що державно-національний централізм у Росії з XVIII. ст. наслідував Францію, Прусію та Австрію! Звісно, підстави для того були й домові: дикі — в національній виключності, котра була в Москалів, як і в усіх народів, і культурні — в релігійній нетолеранції, котра мусіла вкорінитись серед Великорусів у часи боротьби з Татарами-мусульманами й Поляками-католиками, котрі сіли було в 1610-1613 рр. в самій Москві й поводитись там не дуже то толерантно; на решті державні, бо й стара Московщина виробилась у централізовану монархію й була свого роду Францією, тільки диковатою. З усього, що нам писано про Московське царство XVI-XVII ст. бє в ніс дух нетолеранції національно-релігійної серед висших верстов людности, хоч з другого боку, навіть з самих намов духовенства московського видно, що простійші Москалі братались і женились з усякими „поганами“ — мусульманами, язичниками на Сході і дружили з „лютерами й кальвинами“ на Р. Двині, в Новгороді й т. і. Після Петра I, котрий навіть офіціально підписувався по голандському, ся м'якість Великорусів перед чужими націями явно себе стала показувати, хоч з другого боку рішучо централістична система політична-адміністративна, котра склалась у Росії на старо-московській основі, але під видимим уплівом Німців мусіла виробити й систематичний державно-національний централізм. Зовсім рішучо він себе почина проявляти з часів Катерини II. котра в 1764 р. написала знамениті слова в своїй інструкції генер. прокурору кн. Вяземському: „Малая Россія, Лифляндія и Фин-

ляндія (тоді невеличка східна частина теперішньої Фінляндії) суть провінції, которья правятся конфірмованими имъ привилегіями; нарушити онья отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однакожъ и называть ихъ чужестранными и обходитися съ ними на такомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назватъ съ достовѣрностію — глупостію. Сіи провінції, также и Смоленскую, надлежить легчайшими способами привести къ тому, щобъ они обрусѣли и перестали бы смотрѣть, какъ волки къ лѣсу. Къ тому приступъ весьма легкій, если розумные люди избраны будутъ начальниками въ тѣхъ провінціяхъ; когда же въ Малороссіи гетмана не будетъ, то должно старатися, что бѣ вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какаья была произведена въ оное достоинство“.

Тільки ж і сі слова Катерини. — про котру треба памятати, що вона була все таки Німкенею на російському престолі, — мали змісл більше політично-адміністративний, ніж національний. І після Катерини П. централізм у Росії був більше державним, ніж національним, аж до самих 1863-1866 рр. В перший раз проявив ся рішучо централізм національний у Росії після польського повстання 1863 р. коли Катков виголосив характерні слова: чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Альзасі, а Прусія в Познані?

В словах сих ясно видно, що обрусеніє не є система, котра витека з духу національного Великорусів, або зі спеціально російського державного ґрунту, а є, по крайній мірі на добру частину, наслідуванем певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі обрусенія можна вважати певну брутальність, котра проявляється напр. в повертаню уніатів на православіє, або в забороні української літератури. Таї така брутальність видається російським специфіком тільки для нашого ХІХ. ст., бо в ХVІІ-ХVІІІ. ст. відносини Людовика ХІV. до Гугенотів, або англійського уряду до гірських Шотландців були ще більше брутальні. Та навіть тепер, коли порівнаємо відносини російського абсолютного, то б то тепер архаїчного уряду до уніатів і Українців з відносинами конститутційного венгерського уряду до Словаків, то ще хто зна кому треба буде видати премію на конкурсі брутальности.

Ми мусілиб спеціальнійше оглянути відносини російського державно-національного централізму до національности української, але ся справа потребує цілого тому, щоб бути виясненою. Скажемо найкоротше, тільки для того, щоб нас

не докорили, що ми обминули найцікавішій для Русинів бік історії системи обрусенія.

Основу для централізму національного й тут, як инде, робить централізм державний, політично-адміністративний. Конечно, lex Jusephovicia 1876 р. можлива тільки через те, що нема ніяких політично-адміністративних інституцій, котрі б стояли на дорозі між петербурьським бюрократично-царським самодурством і Україною. В XVII. ст. Україна мала такі інституції в козацькій Гетьманщині. Царський уряд почав з того, що обрівав ті інституції. Тількиж не треба забувати, що Україна стратила свою політичну автономію по крайній мірі на половину через самих синів своїх. Вже в перші роки після союзу з Московією, чернь посполита й козацька з самим Запорожем, міщане й частина духовенства, держучись мовархичних, ідеалів, ішли проти автономічних тенденцій козацької старшини й висшого духовенства, і підрізали ті тенденції між 1657 і 1663 рр. Потім міщане, Запорожці, й почасти посполита чернь, скоштувавши царсько-боярського уряду, почали переміняти думки, але вже за пізно, тай дійшла до ліберального ідеалу свідомого себе хіба частина запорожців (К. Гордієнко ітї.) коли тимчасом старшина козацька повертаючись у панство, за Самоїловича й Мазепи, сама підбурювала Москву проти запорожців. Коли Мазепа піднявсь проти царя, тоді він і частина старшини козацької попробували зійтися з Запорожем, але впять за пізно. Тимчасом самі порядки Гетьманщини, прилагоджені більше до вояцького, ніж до мирнодержавного життя (бо при них не тільки посполство й міщане, але навіть шляхта, яко така, не мала політичного права) застаріли так, що український автономізм, проявляючися за часів Катерини II, перед смертю Гетьманщини й Запорожя, був на стільки архаїчний й по своїй формі так мало подібний до общеевропейського лібералізму того часу, що міг тільки дати урядові петербурьському повід скорше скасувати українсько-козацьки порядки. Великого жалю те скасування на Україні не визвало, надто скасування Гетьманщини, про котре напр. ми не маємо ні одної пісні. В простім народі скасування Запорожя очевидно визвало жаль, котрий видно по множестві пісень, та провідною думкою в них іде жаль не за автономією козацькою, а на те, що „ступи подаровано генералам“, то б то думка не національно-політична, а соціяльна. Так само і в освічених Українців, коли виявивсь літературний протест проти політики Катерини II, то не з powodu автономії козацької, а з powodu крпацтва, котре ввела Катерина II (ода Капініста, писана впрочім по російському). Коли політика Катерини до України чим відміняється від політики

сучасних їй державних централістів в Європі, так се власне в заведеню у нас крѣпацтва тоді саме, як європейські державні централісти, котрих наслідувала Катерина II, хоч касували автономію княє і провінцій, так вменшували крѣпацтво. Тількож треба пам'ятати, що в сему Катерина II тілько викінчила й припечатала політику, котру проводила вся козацька старшина українська, починаючи з самих часів Богдана Хмельницького, — москвофіли, як і автономісти, і ще незвісно, хто з них більше. В документах, котрі можна вважати за тахішим автономізму серед козацько-українського панства за часи Катерини II, і в котрих можна бачити навіть сліди впливу на те панство сучасних європейських політично-ліберальних думок, а власне в просьбі „о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи“, поданій в 1764 р., а також в промові одного українського шляхтича „о поправленіи состоянія Малороссіи“, певно сказаній тодіж, найвиразнійше проситься „самовольный малороссійскихъ мужиковъ переходъ (котрий робиться) въ силу правъ малороссійскихъ впредь навсегда пресѣчь“. (Кіевск. Старина 1883, іюнь, 343; 1882, октябрь, 124). Звертаємо увагу ще й на те, що ці автономістичні документи писані зовсім не по українському, а на добрій тодішній офіціальній російській мові, вже досить повеликорусеній. Подібною ж мовою писаний і українсько-патріотичний діалог „Разговоръ Велико-россіи съ Малороссіей“ (Кіевск. Стар. 1882 II, 325 і далі), писаний в половині XVIII. ст.

В новійшій нашій інтелегенції деякі спомини про стару козацьку автономію привязуються до тенденцій європейського лібералізму, але майже так само, як зовсім уже археологічні спогади про ще старійші городські віча. І всі такі спомини далеко менше вбирають у себе новий лібералізм, ніж спогади про Земські собори московського царства, або всеросійську Катеринину Комісію 1767 р. (Нагадаємо адреси земствукраїнських в 1878—1881 рр.).

Національно-культурний автономізм український теж пропав на добру частину через недбалість і добру волю самих Українців. До самих часів Катерини II, коли шкільні книжки українського видання став заміняти московськими та петербурзькими Українець же кієвський митрополит Миславський, великоруський уряд не робив нічого для культурної денаціоналізації Українців. (Не треба думати, що книжки, котрі виганяв Миславський, були народньо українські; то була церковно-славянщина з примішкою українщини.) Противно, українські архиєреї, учителі й т. і. могли обукраїнювати Москву, скільки б схотіли. І дійсно містерії кієвської композиції грали семі-

наристи навіть у Сибірі *). Мазепа писав до Меншикова по українському і сам Петро I говорив у Білій Русі та в Галичині по українському. Лихо наше було в тому, що наш освітний рух XVI ст., на котрому видно було вплив європейського відродження наук і реформації, не вигорів через берестейську унію й визвану нею православно-козацьку реакцію, котра дала в нашому письменстві XVII. перевагу церковно-славянсько-руському макаронізму над елементом народним. Через те наші письменники XVII ст. не чули ріжниці свої мови від письменської мови московської, також по своєму макаронічної.

А коли ся остатня за Петра Велик. стала органом розширеної державної культури з досить сильним для тодішньої Східної Європи процентом світських європейських інтересів, то московсько-петербурська література, котру виробляти помагали за Петра Великого й Українці, стала ширшою й живійшою, ніж тодішня українська, й потягла до себе й наших людей, котрі дивились на неї не як на чужу, а як на свою, й незаметно починали всвоювати і її мову. (Див. між іншим дзєвники Українців з XVIII ст., які печатаються в Кієвск Стар.).

Ми боїмось пускатись тут у розмову про справу, котра потрібує ще спеціальних студій, але не можемо проминути зовсім одного боку питання про відносини культури на Україні і в Москві в кінці XVII і в початках XVIII ст. Треба бути дуже обережним з такими словами, як ті, що Москва тоді була зовсім дика, та що Українці й занесли до неї культуру, — фрази, котрими рясує напр. Історія руської літератури д. Огоновського, котрий очевидно не дав собі труда познакомитися з історією письменства й культури на Московщині навіть по загальним ділам, як Галахова, Порфірєва, й т. і. Безспорно, в загалі культура стояла в XVII ст. низше в Московщині ніж на Україні, і Українці багато послужились тоді московській культурі. Тількиж зовсім уже дикою Московщина не була; в ній напр. зоставалось дещо з культури старих городів, як Новгород. Псков і др. А до того нові культурні впливи йшли в Московщину не з самої України, а й з Польщі через Білу Русь і просто через перейжджих, а також і від Німців, Шведів, Голандців, Англичан, через приїзжих і цілі колонії чужинців, котрі закладались у Новгороді, Архангельську, Холмогорах і в самій Москві. Сі чужинці, а надто протестанти несли в Московщину культуру де в чому

*) Нагадаймо, що в початку XVIII ст. в протягу 30 р. не було в Росії висвячено ні одного архиєрея великоруса, а все українці, — котрі урядовали по всім єпархіям од Київа до Сибіру.

свіжійшу й ширшу, ніж тодішня українська, занадто по-півеська та козацька, котра в XVII ст. стояла під переважним впливом католицької Польщі, культуро державно-технічну й навіть письменство світське — початки повісті, новели, сатиричні картини й т. і., котрих востатки тепер розбирають спеціалісти. як Пашин, Веселовский, Ровінский і т. і. Се все готовило в Московщині XVII ст. питомий ґрунт для т. зв. Петрової доби, котра зразу поставила державі й письменству завдачі світські, широкі й свіжі, перед котрими завдачі попівеської козацької України XVII ст. стали вузькими й застарілими: (Ріжницю й відносини культурні між Україною й Московщиною за часи Петра I-го можна бачити, напр. переглянувши самі заголовки книг, котрі показані в праці Пекарекого „Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ“. Тоді ще на Україні печаталось більше книг, ніж у Московщині, і Петро I посилав московських типографщиків учитись навіть у Чернігів, та на Україні печатали майже виключно стару церковщину, а в Московщині виходили й речі технічні й учебники, як „Книга морского плаванія“, „Воинскія правила“, „Географія“, „Геометрія, славенское Землемѣріє“ і т. д. та такі освітні новоєвропейські речі як твори Шуффендорфа, Г. Гроція, Ліпсія, і др. по історії, політиці, фінансам і т. д. Варто б українцям, а надто галицьким клерикалам, роздумати над ріжницею й тепер!)

В сій відсталості України перед Москвою можна й треба винуватити історичні обставини XVII ст., котрі не дали козацькій Гетманщині перейти в новоевропейську впорядковану державу, не дали зреалізуватись проєктам закласти на Україні університети й гімназії, проєктам, котрі старий протестант. соціанин Юрій Немирич вніс у Гадацьку умову 1658 р. і т. і. Між тими обставинами винен перед Україною й московський уряд. Та се не зміня факту, що під кінець XVII ст. в Московщині склались умови культури ширшої і свіжійшої, по крайній мірі в вишших веретвах громади (в низших Українці й доси культурнійші від Москалів!) і що до культури тої з XVIII ст. Українці потяглись добровільно.

Так то сталося, що Московщина, будучи слабшою від України культурою масовою, стала вище від України культурою передніх ряди громади, і через те перетягла до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда, а разом й велика наука для нас! Коли ми хочемо хоч зрівнатись тепер з Московщиною, то напружимося, щоб хоч де в чому випередити й її передні ряди; Тепер коли література російська здавлена цензурою, а наша в Галичині може мати велику вільність, саме

час для такого напруження. Ось через що тепер нема більших ворогів будучини нашої національної літератури, як усякі консервативні, клерикальні йті, угодовці.

Але вже вернемось до історії. Ненормальність свого письменського стану почали розуміти деякі Українці й XVIII ст. аж тільки тоді, коли в російську літературу став рішуче тиснутись замість церковно-славянського простонародний великоруський елемент, котрий різав уха Українцям своєю відрубністю від нашого простонародного ж, і тоді наші Котляревські почали писати нашою простою мовою. Алеж й вони не думали, що творять осібну від російської національну літературу й не мали претензії бачити мову остаточної в школах по крайній мірі в висших, в судах і т. п. (Досить характерно, що коли в 1815 р. закладлось і в Росії Біблійне товариство під впливом англійського і в звязку з ним і напечатало за короткий час, поки в 1826 р. уряд його не закрав, біблійних книг на 30 мовах, в тім числі на 17 мовах у перший раз; коли навіть чужинці, як Греки, Волохи та Сербі оберталися до того товариства: ніхто з Українців не подумав подати йому до печаті укр. переклад біблії). Перший в XIX в. документ, в котрому ясно проведено українську автономічну думку „Історія Русовъ“ писаний прекрасною російською мовою 20-тих років.

Тенденції провести мову українську в школи, суди і т. д. почали забирати собі в голови тільки невеличкі українофільські кружки з 40-вих років, під впливом думок західно-славянських національних рухів. З усіх таких тенденцій найбільше розширилась і получила сурйовну вагу в часи еманципації крест'ян (1857—1863) тільки думка про народню українську мову в елементарній школі, в популярній літературі, в сільсько-громадському уряді в словесному мировому суді. (Про се свідчать такі сучасні документи, як напр. „Замѣчанія на проєктъ среднихъ и низшихъ училищъ“, видані мін. нар. освіти в 1863—1864 р. документи, в котрих видно думки не кружків, а цілих корпорацій, напр. учительської, згідно з котрими потім висказались деякі земства з Чернигової губернії під проводом звісного російського педагога бар. Н. Корфа). Вихідна точка таких думок була зовсім не національна, не потреба задовольнити інтереси національної інтелігенції, а чисто демократична й утилітарна: потреба подати простому народу освіту в найприступнішій для него формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законами. Уряд російський, тоді ще новичок в теоріях державно-національного централізму, не був з початку противним таким думкам, і в 1861 р. навіть обернувся до

українофільських авторитетів у Петербурзі, щоб вони переклали на українську мову Положення о крестьянахъ 19 Февраля, і справа ся не вигоріла здається через незгоду між самими тими авторитетами. (Пригода ся впрочім не звісна докладно; я чув тільки, що між українофільськими авторитетами вийшла між іншим незгода і зва того, що одні дивились на справу спроста, утилітарно, думали, що Положення треба перекласти на мову простих мужиків, щоб вони ліпше розуміли його, а другі хотіли покласти перекладом Положення ґрунт для історично-національно-правової мови і для того зужиткувати мову старих актів.) Тільки з 1863 р. уряд російський кинувся вороже на всяку українську тенденцію.

Тількож треба сказати, що рішучої опозиції, навіть осуду уряд не визвав серед загалу інтелігенції на Україні, бо ополячена частина тієї інтелігенції навіть в 1859—1863 рр. підбивала уряд проти „української“ хлопоманії, а помосковлена була в загалі досить холодна до українства. Опозиція виходила тільки від кружків і треба ж сказати, не була ні енергічною (навіть на тільки, щоб показувати право української літератури цінними працями, печатавими в Галичині), ні зручною.

Нехай я стану свого рода „проклятою Мазепою“ для певного сорту українських національників, але я мушу сказати, що прирівняня обрусенія напр. Польщі до обрусенія України не є й слушне й не зручне. Нехай би наука признала, що українська національність не тільки так само відрубна від московської як польська, але й німецька або навіть фінська, то з того все таки не вийде, що обрусеніє України усе рівно, що обрусеніє Польщі. В Польщі відрубність національна й право на автономію чуться не в учених кабінетах, а всюди в житю і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. Навіть заборона 1863 р. перешкоджала напр. Костомарову печатати в Росії по українському біблію та популярно педагогічні книжки, але не забороняла йому печатати по українському Богдана Хмельницького, Мазепи й т. і. Чогож він писав їх по московському? Чого пишуть по московському наукові твори всі теперішні українські вчені, навіть патентовані українофіли? Чого сам Шевченко писав по московському повісти або навіть інтимний Дневникъ? Очевидно того, що всі ті інтелігентні Українці зовсім не так почувують свою відрубність від москалів як напр. Поляки.

Який же резон ми маємо кричати, що „зажерна Москва“ вигнала нашу мову з урядів, гімназій, університетів і т. і. закладів, в котрих народня українська мова

ніколи й не була або котрих самих не було на Україні за часів автономії, і протиставляти сему „нечуваному варварству“ права Фламандців у Бельгії або Поляків і навіть Венгрів, у Австрії? Варварством для ХІХ ст. являється тільки заборона української літератури 1863 і 1876 рр. (ще під кінець ХVІІІ ст. за Йосифа ІІ цензурний нагніт на чеську мову був дійсно не менший, ніж ся заборона!) а в усьому іншому Росія трактує Україну так само, як Франція Прованс. Похвалити за те Росію звісно не можна, але й ганьбити їй більше ніж Францію, те ж нема рації.

Діло в тім, що ідея національної й навіть адміністративної децентралізації в державах, котрих історія застала перейти через кілька сотень років централізаційного періоду (а в Європі власне тільки дві країни пішли цілком по іншій дорозі — Швейцарія та Нідерланди), — ідея нова. А серед того ще новіша ідея вартості й права національностей, котрих історія обернула в плебейські й навіть сільські, та ще як Провансали й Українці по при державних націях, дуже їм рідних. Дивлючись холодно-науковим поглядом, нічого й дивуватись, що ся ідея має ще так мало прихильників. Дивно було би, як би було інакше!

Такі національні рухи, як український мусять вибороти собі признанє й права — працею культурною й політичною. На скільки „москалейїдство“ може послужити в сій боротьбі? Ми показали в попереднім огляді, як мало воно має за себе історичного резону. В дальшій ми поставимо питанє: на кілька москалейїдство практичне і чи нема других способів боротьби за українську національну автономію, більш відповідних дійсному ходу річей, між іншим і дійсному зросту системи обрусенія, а через те одно вже й більше практичних?

V.

Фатальність українського сепаратизму при погляді на обрусенє, як на наслідок національної вдачі Великорусів. Шанси й характер українського сепаратизму. Вартість аноніму в політичних справах. „Очайдухи“ москволюбці й москвожерці. Конечність боротьби з політично-адміністративною централізацією в Росії, при реально-історичному погляді на систему „обрусенія“. Союзники Українців у тій боротьбі: невеликоруські нації, а надто плебейські, великоруські ліберали, а надто земські. Неслушність спорів з Великорусами про наші

національні права. Потреба умови з ними на ґрунті чисто політичному: прав особи, вільних порядків державно адміністративних. Федералізм і земська самоуправа (selfgovernment). Тенденції земські в Росії. Природня поступеність зросту українства при політично-адміністративній волі з Росії, Безполітичне українство.

Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту систему „обрусенія“, котра тепер давить нас, Українців, як і другі невеликоруські нації, ми складемо собі й думки про те, як нам бути з тим „обрусенієм“.

Коли згодимось, що се „обрусеніє“ витікає з „духа, вдачі“ і т. п. (дивись про сю синоніміку в „Правді“) великоруського народу, тоді нам зостається одно з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від Великорусів у особну державу, чи до другої держави, або, коли на те не має сили ні охоти, то скласти руки й ждати своєї смерті.

Я не навязую свої думки нікому, і навіть радий був би, якби мої думки в сій справі були перекинені фактами, — але поки що я кажу отверто, що нігде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії, а окрім того бачу багато інтересів спільних між Українцями й Росією, напр. право колонізації країн між Доном і Уралом. (Про се говорив я в брошурі „Вільна Спілка, Вольний Союз“).

Справа про „український сепаратизм“ — справа делікатна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би й з огляду на те, що тепер пишеться впевних галицьких виданнях. Я вже мусів говорити про се в статях „Неполітична політика“ і пробував говорити в відповідях на запити, як мені вбачалось, щирі, деяких Українців у „Правді“; так в тих грубостях, з котрими мені вернув мої відповіді директор чи комісіонер „Правди“, було написано, що я навіть донощик московському урядови, коли говорю про „український сепаратизм“. Я думаю, що московський уряд не має потреби в моїх доносах, коли може прочитати в „Дѣль“ звісні соймові бесіди, напр. о Січинського, або й у „Правді“ допись проти мого скептицизму з поводу тих бесід і в ній рішучі слова про „цілу партію Українців авестрофілів“ у Росії („Правда“, 1891, т. I. вип. 2, 107—108. С. Київщини).

Коли мої слова в сій справі можуть мати яку небудь вагу в очах московського уряду, то вони мусять хіба заспо-

коїти його в страхах українського сепаратизму і через те вменшити його гнів на дописувачів „Правди“ за їх москвожерні й австрофільські фрази. Не бачучи нігде ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської шляхти і то дуже тепер наляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму і бачучи, що він проявляється тільки слабенькими з наукового й письменського боку анонімними дописями в „Правду“, я й відмовляю тепер по кр. мірі всякої сурйозности українському сепаратизмови.

Не тільки в російській Україні нема „цілої партії“ сепаративної чи австрофільської, а нема навіть і одного кружка людей з такими думками, котрий мав би яку не будь сурйозну політичну вагу. Основую своє свідоцтво між іншим і на тому, що українській сепаратизм і австрофільство нічим себе не проявляє крім анонімних дописів у якій небудь „Правді“. Звісно, всяка противу-державна праця потребує часами таємности, аноніму, псевдоніму, — алеж щоб увесь який сепаратистичний рух держався самою таємністю та проявлявся тільки фразами в анонімних дописах, того ми не бачили ні в однім сурйознім національно-політичнім руху, напр. у Італіянців, Малярів, Поляків і т. д. Щож то воно за ідея, що не знайшла собі за 20—30 років ні одної людини, котра би без маски, сміливо проговорила їй, котра б не віддала за ту ідею не то життя, а навіть частини свого спокою, кар'єри і т. і.? Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично неіснуючу, — за *quantité négligeable* *).

*) Москалі кажуть: „каковъ попъ, таковъ и приходъ“. Але вірно що й паразит вплива на попа і що оратор мусить числитись зі своєю публікою: то й ми мусимо часами звертати увагу на ті способи спору, котрих уживають проти наших думок Правдяне, певно ж рахуючи на авісний ефект перед якоюсь частиною української публіки. Способи ті найбільше особисті напади, „покази психології“ противника, як кажуть дд. Правдяне. Так і в справі анонімної політики мені просто вакинули те, що й я сам уживав аноніму. Правда, але тільки тоді, коли моя праця в українських справах торкалась цілком літературних річей та була випадковою. Та й то, коли я в 1865—1866 р по просьбі кількох земців та педагогів черніговських написав у купі з покійним Судовщиковим у „Сп. Вѣдомостяхъ“, дві статі про „земство і укр. мову в школах на Україні“ і коли тодішній попечитель київській заявив, що він розгонить українофілів-педагогів черніговських, я взяв на себе відповідність за ті статі. В 1874—75 р. я „будучи на службі царській“, підписував свої праці про Україну коли передо мною стала дилемма або систематично працювати для українства, або кидати ее діло. Коли певний український кружок порішив виступити з своїми політичними публікаціями за границею і поручив мені редакцію їх, тоді я поставив зараз справу про аноніми. Кружок рішив виступати без підписів, по приміру тодішніх російських видань, як „Впередъ“, „Набатъ“. Резон був такий, що підпис під статкою явно опозиційного

Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливости, українські сепаративні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясности і держаться самими тільки чуттями та й то більше негативними ніж позитивними, котрі звичайно самі себе бояться. Галичане можуть собі виобразити українських сепаратистів по тим тіпам з москвофілів, котрі про себе звать себе „твердими“, про себе моляться на північ, а прилюдно найзвичайніші попи та чиновники, котрі навіть попережають других в офіційній, навіть польській лояльности. Ті люде немов поспішаються заґладити гріх свого „помышленія“ поклонами свого „раболѣпія“.

Такі були ті сепаратисти „помышленієм“, яких я мав пригоду бачити й описувати. Вони навіть рідко надумувались на дописі в яку „Правду“, а казали: „не треба нам нічого робити, все за нас зробить Бісмарк!“ Тепер дописів у „Правду“ більше, хоч по стилю їх можна битись об заклад, що авторів їх ніяк не більше, як 5 душ, коли й не менше. Прогрес не великий, та й про той прогрес Галичане можуть судити по дописям власних „очайдухів“, кажучи народовською термінологією. Як і в сепаратистів-Правдян, так і в москвофільських очайдухів нема реально-політичної думки, навіть нюху до реальних фактів, а є тільки чуте ненависти, котре не може знайти собі навіть відповідного слова і котре навіть коли праве, то кидається в таку сторону, що само себе ріже. Так москвофільський „очайдух“, коли навіть розказує про дійсну кривду, що терплять Русини в Галичині, то не тільки попеує свій малюнок схематичним, а то й фантастичним нарисом, а ще додаєть; „воть какова наша свобода, конституція!“ і тим влучить в цілі російських прихильників „самодержавія“. Так само коли „очайдух“ москвоненавистник задума описати яке лихо українського народу в Росії, то безпремінно одними й тими ж стереотипними фразами поставить його як ознаку „російської

видава буде затрудняти авторам всяку роботу в Росії. Але як тільки мені прийшлося у Відні видавати першу брошуру хоч трохи з політичним змістом (По вопросу о малорусской литературѣ), зараз же я почув усю несурйовність політики анонімноі і підписав ту брошуру своїм іменем. Зараз же російська урядова цензура вирізала в „Русской Старинѣ“ мою невинну статейку з поводу рецензій на мою збірку казок, і я став „виелімінований в російської суспільности“ і літератури. Але се не вдержало ще кількох земляків однакових зі мною політично-соціальных думок підписувати свої писавя, котрі друкувались в Женеві. Я не стану ні собі ні їм приписувати політичної важности, та все таки завважу, що наш федерально-соціальный напрямок виставив явно свій прапор і імена коло него, тоді як сепаратистично націоналістичні тенденції на Україні доси живуть неясними натяками та анонімами.

культури“ і тим прислужиться напр. святоюрським антикультурникам!

Більше паралелів приводити тепер не буду. Читатель сам зробить їх колекцію, коли схоче, вибираючи перли з літератури очайдухів по обидва боки Збруча.

Очевидно, що такими заходами не тільки не побеш „Москву“, а можна тільки побити самих себе в громадській думці і дома і серед широкого світу.

Коли ж ми признаємо, як дійсно й є, що „обрусеніє“ єсть ознака й послідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусенієм: станемо боротись з тою системою і при тому боротись безпремінно, маючи союзників, між котрими будуть і самі Великоруси, бо система шкодить і їм, дусить і їх. Ми вже сказали, що система та — політично-адміністративна централізація, заострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ся має ворогів в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, а котрих впрочім ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському стану нашої національності, памятаючи, що напр. аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші класові інтереси. (Так в 60-ті роки кликали російський уряд проти „української хлопоманії“ польські пани, котрі в тойже час самі сприяли польському сепаратизмови!)

Найприродніші наші союзники в Росії, се всі недержавні народи, котрі, виключивши Поляків, Німців і Румин та почасти Грузинів і Вірмен, єуть націями плебейськими. Реальні обставини життя тих народів такі, що й їм політика сепаратизму так же мало личить як і нам, і далеко ліпша політика Федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратизм Поляки, бо сепаратизм жмінки балтицьких Німців серед неприязних їм Латишів і Естів байка! Та й то багато Поляків бачить, що про всіх теперішних обставинах Європи, котрі житимуть, аж поки соціальний рух не переробить її зовсім (а се певно, потребує не одного десятка років) — відрив Конґресівки від Росії (бо про Польщу 1773 р. й говорити нічого!) був би економічною руїною для тієї Конґресівки. Ведімож у купі зо всіма недержавними народами Росії спільну й енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії і таку ж агітацію за систему противну — вільности й децентралізації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих Великорусів. Мені казали деякі дописачі „Правди“: як ми можемо іти спільно з Великорусами, коли між ними нема нікого, хто б признавав наші національні права. — Щоб

уже так не було нікого, се за багато сказано. А далі вся така постанова справи зовсім не політична, а Маніловська. Коли ми признаємо, що ми стратили свої національні права через брак свідомости нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки; 1). щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, а 2). щоб Великоруси помагали нам, а не перешкаждали ламати ту політично адміністративну систему.

Перше єсть наша домова справа, про котру нам з Великорусами нічого й говорити. Коли національна свідомість залежить найголовнійше від науки й письменства, то ми мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе ту й друге. Звісно і наука і письменство йдуть добре при широкім просторі й потребують державної помочи, а надто помочи школи. Але „на нѣтъ и суда нѣтъ“. Ми мусимо робити поки що в теперішних обставинах, то б то як приватні особи й кружки. Стан се не завидний, але він не був би дуже вже й гіркий, коли б наші особи й кружки дали собі заповіт працювати енергічніше, спільно, плодити науку і письменство свіже, а не мертве. Цензура для живого письменства не страшна, бо напр. цензура не спинила всю письменну Росію вивчити на память „Горе отъ ума“. А між маємо під боком Галичину, де можемо напечатати майже все, що цензура заборонила в Росії. Я вже в „Зорі“ казав як першу чудацьку думку, що найліпше б було, коли б українські письменники змовились нічого не давати в цензуру російську, а все своє печатати в Галичині, для чого можна б було провести організацію й зібрати кошти без великого клопоту. Нехай би так прожило українське письменство 5, багато 10 років, і показало, що в нему є жива вода, то воно б пробилось і через кордон і підняло б свідомість національну в ширшій українській громаді.

З Великорусами ми можемо говорити тільки про другий пункт: про боротьбу з деспотизмом та політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: хотять вони вберегти „предварительную цензуру“, котра давить і їїхне письменство, чи ні? Звісно ж, що і преса великоруська й земства, навіть шляхта московська й дума города Москви говорили за свободою печати, а значить в суті і проти таких заборон, як ті, котрі давають українське письменство з 1863 і 1876 р. Нехай собі Великоруси як хотять дивляться на наше письменство, але нехай тільки допоможуть собі й нам скасувати „предварительних цензорів“, то ми вже й виграємо чимало. Те ж саме й у других точках прав людини і товариства. Добудьмо в купі з Великорусами „хоть купую, а все же конституцію“,

то нею покористується наша національність, чи хотять того Великоруси, чи не хотять.

Трудніше впорядкувати ті справи, для котрих мало однієї вільности особи й приватних товариств, а де потрібна публично-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. Справи ті входять прямо в державні і тут примір ріжних європейських конституційних держав показує, що навіть при конституції можуть бути нації привілювані і скривджені майже до проскріпції. Безпремінно і в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, — але ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповіднійше буде, коли боротьбу ту напр. ми, Українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, то б то виставляти на перший план потребу автономії місцевої і краєвої, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то се буде її діло; головне, щоб ніхто з гори не мав права їй перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швайцарії. В такому порядку й єсть справдішній, здоровий, всім позиточний федералізм, котрий зовсім не те, що розмін централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету, як се бачимо в ріжних національників, а надто австрійських.

Зрештою нам нічого дуже носитися в самим словом федералізм, котре лякає людей, що привикли до звичайних централізованих держав європейських. Треба завважати, що тепер до слова навіть серед більше освічених і ліберальніших європейців менше прихильности, ніж було перед 1848 р. Тоді не тільки напр. славянські політичні філософи були федералісти, навіть на єллінський лад *), а й національні рухи паніталійський, пангерманський, були федералістичні.

Вийшло ж на ділі так, що навіть Італія, зібравшись у ціле, стала унітарною державою, мало чим відмінною від французької, Германія, коли осталась почасти федеральною, то з перевагою пруської гегемонії. В Австрії федералізм опирається на коронні краї, в котрих у кожному непермінно далять яку небудь меншість, а федералісти-національники ще стремлять по більшій часті до угрупованя країв відповідно історичним споминам, що коли гадати по приміру

*) Див. про се між іншим в автобіографії Костомарова в книжці „Литературное наследіе“.

корони св. Степана угорського, мало подає надії, щоб усунуло згадане зло. Вкупі з тим єдина справді федеративна держава в Європі, Швейцарія, після 1848 р. почасти вменшила державного федералізму, державної автономії кантонів, упорядкувавши законодавчу і адміністративну силу спільного уряду і поставивши кантональні уряди під певний догляд спільного, хоч залишила все таки великий простор для урядів кантональних, а в кантонах для громад.

Але хоча таким способом державному федералізмови після 1848 р. не так то пощастило в Європі, то за те адміністративна децентралізація дуже поступила наперед навіть по старим централізованим державам, як Прусія, де до старого досить ліберального закону про автономії міст додано незлий закон про провінціальну, а тепер і про сільську автономію, — або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Взірцевою для держави не федеральної може бути тепер місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (local government). Коли, як слід чекати, через кілька років ці англійські порядки доповняться краєвими радами (council) для Шотландії, Валії, Ірландії і особнім краєвим віділом парламенту для справ спеціально Англії, то получатся такі порядки, котрі даватимуть людности „Сполучених королівств“ усі практично-пожиточні боки федералізму, хоч без сего слова.

Ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тім числі й для Росії. Окрім теперішнього, вже дуже глупого й через те недовговічного деспотизму царського в Росії нема суріозних перешкод для закладу, звісно, поступового, подібних порядків. Що все розумніше в Росії тягнеться на дорогу тих порядків, се доказало земство за 25 років свого життя. Те земство мало свої хиби; тепер під нагнітом деспотизму зрієт його мусить притихнути, але цілком знищити його не зважився і деспотизм: і все таки воно справдило свою живучість і з ним звязана на завше справа вільности й адміністративного порядку в Росії.

З краєвих земств російських далеко не послідними показали себе наші українські, а надто чернігівське й херсонське, так що ми маємо резон дивитись на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішучо звяжуть долю свою з долею земств на Україні і значить в усій Росії. В тій думці нема нічого нового, бо практично українолюбці, котрі що не-

буть робили для освіти й добробиту нашого народу, де єсть на Україні земські уряди (то б то на лівім боці Дніпра й у Новоросії), завше рахували на земство й получали від него підмогу. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії.

Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не вбачити однаковости напрямків ліпших земців на Україні й у Великорусі. Напрямки ті: демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне груповане повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітних, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруских як і українських, совпадають з програмою наших кирило-методієвських братчиків, звісно, без її занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства.

От у сему ми бачимо ґрунт для практичної згоди нашої з Великорусами, хоч би остатні не згоджувались з усіма нашими думками про нашу національну осібність, про наше право на рівну з російською літературу й т. і. По моєму чудацькому розуму, так я би про такі речі ніколи й не говорив з Великорусами, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще і спільної, не належать, а говорив би про права особи (свободу печаті, товариств, судєбні гарантії для особи й т. і.) та про самоуправу громад, країн, їх право порядкувати свої справи, в тім числі й школи, давати свої гроші, на що хотять, хоч на виданє словника українського чи турецького ітд. ітд. А позаяк з історії земських урядів з Росії звісно, що й великоруські земства бажали й прав особи й самоуправи, то я й певнісінький, що згода між нами й Великорусами в політичних формулах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби.

Звісно, наливанє води української не обійдеться без противенства і боротьби. Так се діло людське. Люде в загалі більше звірі ніж ангели і все добре в них не готове, а розвивається, та до того ще боротьбою більше привычок і інтересів, ніж думок. Українство національно неперемінно мусить боротися з централістичними привычками не тільки Великорусів, а ще може більше повеликорусених Українців, а також з несвідомістю й рутинною самих українських мас. Так все, чого може бажати в сім случаю українолюбець, се, що б йому було відкрите поле для боротьби.

Позаяк з усіх ознаків національності найбільшу вагу має мова, то представмо собі, як може піти боротьба за українську мову в Росії при самі найменшій політичній вільности — правах особи і земській автономії, які виборють собі народи в Росії. Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Вже й доси Українці допевнили, що вони можуть видавати популярні книги на стільки цінні, що їх перекладали й Великоруси. По таким примірам, які ми бачили в 1874—1876 рр., коли українських книг виданих і розширяємих невеличким кружком, розходилося по 27.000 екз. у рік, тоді як всеросійський офіційальний комітет грамотности розширив тільки 42.000 екз. російських популярних книг на всю Росію, можна гадати, що при найменшій волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й zostалися цілком російськими. При одній волі вживати українську мову в школах приватних навіть по при обов'язковій російській, скоро б показалося, що в українських школах діти скорше виучуються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що остатні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5—10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковно-славянської.

Трудніша справа української мови в середніх і висших школах і не тільки через те, що тут прийшлося би боротися з законом, а й через те, що класи людности, котрі посилають дітей у ті школи, українську мову знають в усякім разі менше, ніж російську, і через те, що українська наукова термінологія ще не вироблена в нас. В остатньому могла б допомогти Галичина з її науковими підручниками, так вони ж для Росії чужі і їх термінологія була б у російській Україні для учителів і учеників напр. в гімназіях, навіть для українофілів, більше чужою, ніж термінологія російська. Через се все треба б було довшого часу, поки б українська мова прийшла у середні й висші школи.

Треба завважати, що наглячої практично-педагогічної потреби вводити тепер українську мову в ті школи нема, а що потреба ся дальшого, сказати б, ідеального порядку. Не добре для громади, коли в ній просвіта різко ділиться на висшу й низшу, бо тим спинається натуральний

обмін між верствами громади. Але сю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи. Треба часу, що б за ними пішла ширша громада. Перший увод української мови в школи середні й висші на Україні певно зробиться через реформу викладу російської мови й літератури так, що б при нєму йшло порівнанє з українською мовою, а також читанє творів народніх і найліпших українських писателів паралельно з російськими. Далі зрієт української літератури впливав би й на школу і нарешті земська автономія давала б можливість розширяти вживанє української мови до обовязковости, а з другого боку автономія професорська давала б можливість закладати й по висших школах українські курси, котрі привчили б громаду вживати українську мову і для висшої науки.

Так я собі здумую зрієт українства в школах, при певній політичній вільности в Росії. Подібно до того можна собі здумати й зрієт українських впливів у громадському й державному житю Росії. Проти сего нарису можна сказати тільки одно, — що трудно добитись політичної вільности в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще труднійше. Діло так стоїть, що треба або одно, або друге. Третього не пригадаєш!

Дорога, котру ми радимо свідомим Українцям, зовсім не нова. Вона ясно була показано ще в програмі Кирило-Методієвського товариства; не так давно на неї ступали Українці в часі земських агітацій 1878—1883 рр. Цікаво, що новонароджена „Правда“ почала просто з такої програми, котру похвалила в свій час і „Буковина“, що потім посковзнулає на бік львівського угодовства*.)

*) Вияснити генезу того „Угодовства“ в один бік і сепаратизму в другий, які проводить спеціально „Правда“, було б бажано й для того, що б кинути світло в загаль на справу українського сепаратизму. В сїм інтересі скажемо, що возродителі „Правди“ в 1889 р. обернулиє до мене, що б я став „на чолі діла“ й написав програму для журналу. Знаючи писаня тих возродителів, я відповів, що не сподіваєсь між нами згоди в думках, а через те могу написати тільки свою програму, котру віддам на суд як редакції так і всєї громади. Але впорядчики „Правди“ напечатали мою програму як свою, підписавши їйі „Видавництво“ і тільки змінили одну фразу та додали до мого тексту, в котрому я говорив про потребу „лаїцізації політики“ галицької, ось яку примітку: Тим не думаємо відсунути напр. наших духовників від роботи для народу; навпаки думаємо, що вони, стикаючись безпосередно з народом, вельми богато можуть і ловинні зробити для нашої народної і громадської справи. Промовляємо однак рішуче за емаціпацію політики з під влаєті церковної ієрархії, котра напр. в Галичині підпадає в руки Єзуїтів“. Знаючи, що по Галичині й по рос. Україні пішла чутка, що я беру участь в Правді,

Чим більше рішучо підуть Українці по сій дорозі, тим скорше й тим у більшій пропорції досягнуть свої цілі — вільність і автономію української людности. Чим менше вони покажуть енергії в сім напрямку, тим менше користні будуть для України результати тієї вільности, котра все ж таки колись мусить наступити в Росії.

Над сим мусять роздуматись власне ті українолюбці, котрі змагаються винайти третю дорогу, особну від тих, що показані висше. Властиво ту третю дорогу не можна навіть виложити теоретично, бо вона цілком емпірична і зводиться до того: робім те, що нам обставини дозволяють. Позаяк обставини тепер найбільше втрудняють роботу політичну, то для сеї третьої дороги пригадано було слово культурна праця і потім вже праця та відділена була й теоретично від політичної і навіть їй противупоставлена. Ми вже мали пригоду говорити про то, що поділ культури від політики в основі своїй неслухний і в Росії пояснюється власне необразованістю, котра колись давала надію соціалістам революціонерам зробити революцію без науки, а тепер манить народників надією зробити соціалізм або культуру без політики.

В наших українських культурників без політики, псіхічним ґрунтом теорії лежить перше всего мале знате історії справді культурних рухів на світі, котрі навіть проти своєї волі брались таки за політику, як напр. рухи релігійні, що рішуче проповідували: „царство мов не від сього світа“, а окрім того ще просто індивідуальні обставини, мало сприяючі енергії в загалі: певний темперамент, літа, розчарованість ітд. Се такі резони, проти котрих спором не вдієш нічого. Спокійно обдумуючи справу, треба їх признати як факти і признати, що теорія робім те, що можна при теперішніх обставинах,

а з другого боку, побачивши вже в 1 ч. Правди думки, діаметрально противні програмі, я зараз же по виході ч. 1 написав у редакцію отвертий лист з протестом проти „москалейдства“ і проповіді всякої ненависти проти других націй. Листу того редактори Правди, при посередництві д. Франка, випрохали мене не печатати, бо, як писав мені один з возродителів Правди „інакше Правда зараз же пропала б“, а обіцяли зробити в 2 ч. журналу замітку про те, що опротестовані мною уступи вміщені в Правду через недогляд, а на далі обіцяли, що подібного печатати не будуть. Я мав слабість згодитись, а незабаром уся Правда стала наповнятися „недоглядами“, і на решті стала ініціаторкою „угоди“ і підданства Русинів „власти церковної ієрархії, котра підпадає в руки Єзуїтів“.

Чи пояснять коли видавці Правди: 1 на віщо їм була потрібна моя програма, коли вони задумали йти по діаметрально противній? і 2. як помирити їх примітку про ієрархію з їх угодовською політикою?

для того, що б наша національна свідомість не вмерла, а хоч потроху росла, щоб росла, наука про Україну, письменство українське йті., — має за себе деяку практичну рацію.

Тільки перш усього треба, що б та теорія й видавала себе за те, чого вона справді варта, не більше не менше, то б то за чисто емпіричний спосіб жити й працювати, найвідповіднійший для певних індивідуумів, щоб вона не забувала, що властивою підставою їй служить приказка: рада б душа в рай, так гріхи не пускають, як і казав се мені один з прихильників сеї теорії ще 16 років тому назад. Треба, щоб ся теорія властиво не видавала себе за теорію, за щось загальне й не оберталась вороже проте тих, котрі їй не хочять держатись, а хочуть щось робити ширшого й сміливішого. Далі треба, щоб „безполітичники“ вже рішуче й не лізли в політику, не завдавались такими цілями, як „примирить съ нами правительство“, кажучи словами Костомарова в листі до мене в 1876 р. зараз після виходу legis Jusephovicіae. Всякі заходи в сій цілі перш усього фантастичні, а далі противокультурні, бо напр. не можна ж пробувати культурними заходами примиряти з нами противо-культурну Пободоносцевщину. Тай у загалі треба ж, щоб навіть виключно письменська праця наших культурників була справді культурна, то б то прогрессивна, а не реакційна ані консервативна, а се не така легка річ, вона не менше трудна, як і прогрессивна політика, бо перш усього потребує розриву з російською й переносу печатної праці за границю*).

Так воно й вийде, що нарешті культурницька програма, коли вона не схоче бути противо-культурницькою, буде в основі та ж сама, що й та, котру ми радимо,

*) Історія недавнього українолюбського культурництва має в собі між іншим таку пригоду: кілька років тому назад, в одній петербурській газеті д. Мордовцев написав звістку про українську збірку, котра подана була на перегляд в цензуру. В тій звістці д. М-в говорив про провідну статтю збірки, котра (статя) навчала, що український рух не має політичних цілів, а самі просвітні й моральні. Кієвлянинъ висміяв таку думку, або по його словам, захід „одурити Москала“, а на решті цензура не пропустила ні сеї статі в збірці, ні кількох наукових, і тим дала українолюбцям науку: статей про неполітичність українського руху зовсім не писати, а для наукових українських статей закласти орган у Галичині. Так ми й зістались тільки з соромом звістки д. Мордовцева та тими слабими статейками, котрі пропустила цензура. Ще спасибі Кієвлянину за те, що замітив, що український рух не може бути неполітичним і тим трохи піддержав пошану до українства в очах освічених льдей, бо ті люде звакть, що тепер усякий сурйозний рух іде в політику, то б то виборює собі право жити й проводити в житє свої думки.

тільки тісніша або й м'яв'їша і через те менше матиме за собою енергїчнїйших людей на Україні й менше матиме сили відвоювати українству поля в будущій Росїї.

Такі то ми маємо думки про боротьбу з „обрусенїем“ за українство. Думки ті зводяться до слів, котрі с'їпляються з усіма нашими думками про національнїсть і людскїсть: „обрусенїє“ не є послїдок якої національності, а є вселюдська проява певного державного порядку і мусить бути побиване певними вселюдськими заходами до реформи їх. Допускаю, що думки сї можуть бути справді чудацькі, але я їх виводив не з якого небудь суб'єктивного почуття, а тим менше інтересу, а старався вивести їх з усе-світнього огляду культурного й державного житя. Таким же оглядом нехай, хто хоче, й розбиває мої думки. Я перший буду вдячний за те, бо в наші часи пора вже ставити всю громадську та навіть індивідуальну працю на ґрунт думок, виведених холодно-об'єктивним дослїдом.

VI.

Народні чи національні святощі. Переміннїсть національних ознаків. Народні звичаї, одежа. Національнїсть і релїгія. Богумїльство релїгія маси нашого народу. Страти нашої національності на сектантах. Кирилївська азбука і страти нашої національності. Юліянський календар і консерватизм нашого народу. Народня мова як святощ. Однаковїсть основи національних теорїй наших народовцїв і москофілів. Перевага москофілів у прикладах теорїї національних святощей. Єдиний спосіб побїди над москофілами. Кїнець: еволюційна теорїя — основа „Чудацьких думок“.

Тепер поговоримо докладнїйше про те, до чого ми мусїли не раз доторкатись вище, а власне про обовязковий націоналізм, про культ того, що в Галичинї народовцї звать національними святощами.

Нема нічого темнїйшого над ідеї про сї святощі і нема нічого шкодливїйшого для української справи, а надто в Галичинї, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознаків мусить мати вплив географія й історія, то значить, в тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того стїлькож доброго, скїлько й хибного. Про сталїсть національних ознаків і говорити смїшно.

Починаючи розмови про се, ми пригадуємо собі пригоди, котра сталася років з сорок тому назад у Києві. Ген.-губернатор Бібіков ходив по Лаврі з великими достоїнствами краю, в числі котрих був і маршал шляхти, Поляк, здається гр. Тишкевич, котрого один з православних предків похований у Лаврі. „От бачите“, сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка: „Ваші предки були православні“. „А ще ранійше язичники“, відповів граф.

І справді, котрої з національних святощів мусів держатися гр. Тишкевич, чи православія, чи культу Перуна? Тай Перунови певнож не від віку кланялись Кіяне. Цевно не одна національна святощ перемінилась на горах кївських з того часу, як наші предки сіли на них!

Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи за них усе status quo теперішнього народнього життя й думки. Напр. Волод. Барвінський ставив навіть в політичну програму Русинів „зберігати й піддержувати в народі народні звичаї“. Кумедно, що він в той же час ставив потребу, „наводити народ до доброго господарства“ (Зоря 1891 ч. 13 ст. 225, голова присвячена В. Барвінському в Історії руської літератури д. Ом. Огоновського, котрий так охоче говорить про національні святощі).

Але якже перемінити напр. хліборобство в нашім народі, не зачепивши його звичаїв?

Скажуть, що між звичаями треба зробити вибір: одні плекати, другі зміняти. Але тоді куди йде вся теорія святости народних звичаїв?

Візьмемо ще один примір. У всіх національних рухах має велику вартість демонстративне вживанє національного костюму. Як демонстрація при певних обставинах, се має рацію. Але даремне ми б старались підвести сю справу під логіку. Перш усього: що таке національний костюм? Костюми перемінялись в кожного народу, і звичайно тепер за національний костюм для демонстрації вибирається костюм певного стану людей чи в старовину чи тепер, та ще й певної країни в нації, так що й тут люде поводяться більше-менше суб'єктивними поглядами, а не обовязковим культом національної святощі, об'єкту котрої не можливо установаити й тут, як і в других частинах всеї справи.

У нас вибрано за демонстративно національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький (хоч я читав в народовських органах похвали руському боярському костюму д. Федоровича і цікавий був би знати, де він узав для него взорці?). Безспорно, в нашому народньому костюмі є чимало і естетичного і гігієнічного. Але щоб він увесь був напр. гігієнічний, а надто на всі се-

зони, того ніяк сказати не можна. Наші дами, одягаючись в національний костюм, доповняють його деякими грішними видумками західно-європейськими, і конечно їх за те похвалить найзавзятіший націоналіст, котрому йде о здорове тих дам. Тай нам, хворим городянам, мущинам, національний костюм, зоставляючий горло голим, виносний тільки, коли ми його прикриємо європейським пальто та ще й повязкою круг шні.

Мені навіть соромно, що я пустився в такі дрібязки та ще й кравецького характеру. Але що ж будеш робити, коли люди притьмом пристають до нас, щоб ми зберігали всі народні звичаї, а також і одєжу. (В програмі В. Барвінського говориться і про потребу зберігати народню одєжу).

Та перейдемо до річей більше поважних, до річей культури духової, де націоналісти те ж показують нам примусові народні, національні святощі, починаючи з релігії.

Ми вже говорили в II. листі про те, в якому кумедному стані опинились європейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних ознаків, тимчасом коли релігія європейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних, християнська. Дехто пробував поділити між європейськими племенами віроісповідання християнські, виголошуючи, що православіє відповідає Слав'янам, католицизм Романцям, а протестантство Германцям. Але-ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія й етнографія ще більше. Чи можна напр. виобразити собі протестанство без романської Женеви? Чи не подібніші етнографічно Греки з Італіянцими, ніж з Слав'янами? ітд. ітд. Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального ніяк не можуть входити в ряд ознаків національних.

Обертаючись спеціально до нас, Русинів-Українців, трудно навіть сказати, яка влаєне в нас може вважатись за фактично-національну. Коли взяти пам'ятники „народньої мудрости“, — легенди, пісні, прислів'я українські, та по ним характеризувати народню релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської, як і в Болгар, Сербів и Великорусів, так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всего до богумільства, і наперед хвалюсь, що одолю кожного свого противника в науковім спорі про сю справу. А тим часом одні з наших народовців вважають за нашу народню віру православіє, другі унію, треті навіть римський католицизм. До того ж серед нашого

простого народу в свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є філософи в релігії, навіть більша частина тих, хто лицеміструє перед якою небудь церквою.

Що ж тепер ми приймемо за примусову національну святощ в релігії.

А тим часом, коли наші націоналісти кланяються, як національним святощам то православію, то унії, залишені ними без уваги штундісти на Україні москowitzяся. Русини римського обряду в Ц. Польським і Галичині полячаться, а Русини протестанти на угорський Русі становляться Словаками.

Подібну ж прислугу робить нашій національності й культ другої національної святощі — т. зв. кирилівської азбуки, ради котрої наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її „польським абецадлом“. Безспорно, перемінити тепер у нас азбуку було б справою нелехкою, хоч воно було б добре, бо зблизило би нас більше з цивілізованим світом. Та по крайній мірі добре б було, коли б націоналісти не робили собі фетиша з теперішньої нашої азбуки і не переносили свого фетишизму і в народ, та окрім того щоб звернули уваги на тих Русинів, котрі знають тільки азбуку латинську і тепер зостаються зовсім без руських книг і через те читають виключно польські, волоські й т. і. та переходять до чужих національностей (я попробував було для таких русинів видати Марію Шевченка латинськими буквами, так дістав за те грубу брехню від д. Ом. Партицького).

Поряд з церковним обрядом наші націоналісти кланяються, як національній святощі, також і Юліянському календарю. Ми вже згадували, що навіть професор університету, д. Сумцов, слідом за попом народовцем Качалою, посвятив цілу статтю в „К. Старині“ справі календаря, щоб доказати, що заходи перемінити той календар на Григоріанський є замах на нашу національність. Ми говорили, що д. Сумцов не звернув увагу на те, що Григоріанського календаря колись також боялись протестанти, а надто німецькі, і що однакж потім, коли вони прийняли той календар, то ніякого поримлянєня їх не вийшло.

В справі календаря, як і обряду, нема різниці між нашими націоналістами й крайнофільськими. *)

*) Треба сказати, що в основних принципах між сими гуртами в загалі нема різниці. Ось напр. слова з „Червоной Руси“, 1891 ч. 50 котрі могли б любісінько поміститись і в Дѣлѣ: Нашей т. зв. старорусской партіи расходится головнымъ образомъ о томъ, чтобы нашу церковь съ ея обрядомъ и нашъ русскій языкъ съ его историческими памятниками, съ его азбукою и правописаніемъ сохранить ненарушимыми до поры, пока вышшіи тяжкіи времена не стануть лучшими“.

Найгірше в боротьбі наших націоналістів проти Григоріанського календаря, се аргументація, котру за Качалого повторя й д. Сумцов, в котрій знаходиться й таке, що „наш народ консервативний“, то не треба чіпати й старого календаря, до котрого він привик. Не треба значить, чіпати і старих способів господарства і самого рабства перед усякого рода деспотами, до котрих народ наш те-ж привик!... Добра користь для народу з такої інтелігенції, котра вжива таких аргументів, котра преклоняється перед „консерватизмом народа“.

Ми думаємо, що чим скорше б змінено було старий на новий, тим ліпше, бо на що-ж держатись того, що явно противно природі? Тільки ж коли тепер ся зміна могла б образити народ (хоч се ще й не так певне), то до неї треба йти поступово. Але головне діло в умисловім боці справи — в консерватизмі, що звязаний зі справою календаря. Консерватизм се така річ, котру треба підрізувати при всякій пригоді, а справа календаря є одна з таких пригод. Про календар часто приходиться говорити й простому народу. От і треба що б люде т. зв. „інтелігентні“ при всякій нагоді поясняли простим людям різницю між двома календарями і те, відки вона виходить, і привчали простих людей дивитись на сю справу без усякого фетишізму. Думка людська — річ органічна: одним фетишом стане менше в одній справі, то стане їх менше й у других і поступ народа стане лекший.

З усіх ознаків національних, в котрих націоналісти бачуть святощі, найяснійша — мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люде розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через се найбільша частина й політичної справи націоналістів зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій.

Тільки-ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, виспу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемятись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людиність розколосалась на кляси-національності, через що спиняється природний обмін культурний між клясами, вбільшується погорда висших кляс до низших і вменшується пошана до себе в низших клясах, се справа делікатна. Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу „милу, красну мову“ помогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ.

Тут нема іншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, то б то піднимати вагу нашої мови працею над літературою, котра б була користна народові й замінила б йому в більший частині пригод життя мови чужі. Противитись же тому, що б люде з простого народу нашого знали й чужі мову, значить противитись природі й різікувати тим, що ми огиднемо народові в наших намовах. (Найбільше недоладний резон, котрий виставляють народові, що б держався свого, словами Шевченка: „бо хто матір забуває, того Бог карає“. Адже-ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а „перевертні“ роблять кар'єри!).

В Росії були часи, коли навіть без усякої трати національної волі, виспі стани на стільки погнались за мовою французькою, що дехто з них майже зовсім не вмів говорити по російському. Патріоти-моралісти докоряли їм і прославляли питому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народівців. І ніщо не помагало, аж поки не появились на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким писателям. Тепер уся справа там скінчена. І у нас не може бути інакше.

Ми сказали вище, що культ народніх святощів, замість того щоб бути користним нашій національній справі навіть просто шкодить їй. Шкодить він не тільки тим, що відбива наших патріотів від прямо потрібної для народа роботи, без романтики, але й тим, що підрізує власне корінь спеціально української національної свідомости. З приведеної вище виписки з „Червоної Русі“ видно, що власне між т. зв. в Галичині „москвофілами“ і „народовцями“ в принципах нема великої різниці: ті і другі бють поклони перед національними святощами, і для тих, і для других національність альфа і омега всіх змагань.

Але ж скажуть: москвофіли признають „адін рускій народ от Тиси до Амура“ тоді як народовці ісповідують „відрубність малоруського народу від Москалів“. Правда. Тільки ж культ „народних святощів“, котрий спільний обом гуртам, такого роду, що він згладжує між ними різниці й відає перевагу власне москвофілам.

Дуже смішно виводити москвофільство в Галичині тільки від „московських рублів“ або від істніня „погодінської колонії“. Безспорно галицьке москвофільство мусить мати свої органічні підстави. Найбільша з них: реакція колонізованих — одного роду з тою, котра привела Б. Хмельницького до підданства Москві. Далі свого роду аристократизм, котрий не вірить в сили самого галицького мужицтва, а обертається до спорідненої держави, котра має уряд,

ієрархію, панство руське. На решті притяга галицьку стару партію до Московщини й спорідненість національна, котрої вага вбільшується власне теорією національних святощів.

Більшість навіть українських лінгвістів і етнографів признає, що між Українцями й Великорусами не такі відносини, як напр. між Українцями й Чехами, Сербами й т. і., а що відносини ті ближші і що генеалогія Українців серед Славян мусить бути не така: батьки — Славяне, сини: Чехи, Поляки, Сербі, Українці, Великоруси і т. д. а така: діди — Славяне, сини Славян: Чехи, Поляки, Сербі, Руси, — сини Русів: Українці, Білоруси, Великоруси. (Див. напр. у Житецького). Отже при такому стані річей відкривається простор однаково і для теорії повної відрубності Українців від Великорусів, і для теорії панруської. Доказом того може служити й та легкість, з якою напр. Головацький і Климкович перейшли від напрямку малоруського до панруського, а Ом. Огоновський перейшов від старорусчини до українофільства. Теорія ж національно-історичних святощів дає таке ж право відшукувати ті святощі в козаччині, як і в московському царстві, в державі Данила, як і в імперії Катерини II., а надто для Галичан, для котрих придніпряньска історія майже стільки ж чужа, як і приволяжска, тоді як історія придніпряньска все таки має багато точок спільних з приволяжською й приневською.

Історія ж церковна і погляд на церкву гречеського обряду, як національну святощ, дає прямо перевагу галицьким москвофілам над народовцями, котрі в сему пункті виходять навіть менше українофілами, ніж москвофіли.

Обьявляти церкву уніятську національною малоруською святощю, значить розриватись не тільки з історичною малоруською традицією, а й з теперішнім status quo. Клерикалізм уніятський — се галичанський сепаратизм не тільки від України, а й від Буковини, се просто абсурд тим паче, що в самій Галичині унія майже зовсім не має щирих прихильників в самому повітві (в сему ми переконались, розмовляючи колись в Галичині з попами провінціональними і се народовці ліпше знають, ніж ми) і що з другого боку й самі польські клерикали й Рим дивляться на унію тільки як на перехідну ступінь до чистого римського католицізму. В виду сего православні сімпатії галицьких москвофілів, зо всім тим, що з них виходить, являються далеко ближшими до теорії національних святощів, ніж лицемірний уніятський клерикалізм народовців.

На ґрунті „народніх святощів“ зовсім оправдуються і сімпатії деяких, коли не всіх москвофілів і до царського самодержавства в Росії. Історія не дала нашим старим вічам виробитись у систему вільного державства, подібного

до англійського або до швайцарського. Потім „козацька воля“ захопила тільки частину нашого народу і ледви стала склонятись до свідомого лібералізму, як була зламана. Тим часом церковна проповідь зацепила й винестила серед нашого народу ідеал царсько-державний, котрого тепер безспорно держиться найбільша частина народу. З тим ідеалом наш народ ворушився проти Поляків в Австрії в 1848-49 рр. і проти Поляків у правобічній Україні в 1863 р. В 1848-49 рр. всі австроруські патріоти одушевлялись тимже ідеалом. І тепер за него викликувались народовці. 1) Нічого дивного, коли дехто, не бачучи сили абсолютизму в теперішній Австрії, шукає її в Росії. Він кланяється одній з „народніх святощей“!

Майже так само повертається проти галицьких народовців на користь москвофілам і культ мови, як національної святощі. Літературна мова завше щось штучне в порівнянню з народньою, котра в дійсности є певна купа краєвих діалектів. Коли народовцям вільно виробляти мову літературну з діалектів малоруських, то треба признати певну слушність і тому, що рішучі москвофіли беруть мову російську, на котру вони, по части не без рації дивляться як на вироб всіх руських племен, або навіть, як Наумович, хотять виробити ще новий „твердий руський язык висшої культури“ з російського й малоруського на основі церковно-славянській.

Теорія Наумовича абсурдна з практичного боку, а надто для Росіян, з котрих ніхто не схоче залишити готову вже „мягку“ мову Пушкихих, Лермонтових, Тургеневих для „твердого“ язичія Наумовичів. Тільки ж за тою теорією не можна не признати певної величности, котра мусить притягати до себе Галичан, а надто людей релігійних. Побити ту теорію, а вкупі з тим і все літературне москвофільство на Малорусі, можна тільки, закинувши погляд на мову як на святощ, а глянувши на неї з радикально-демократичного і утілітарного боку.

Мова не святощ, не пан людини, народа, а слуга його. Література мусить нести в маси народа просвіту як найлекшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближша до просто-народньої. Проти такого погляду

*) Див. недавні статі в „Дѣлѣ“ і „Правді“ за „батьківську руку“ замість „парламентарізму“ — котрі любісінько могли б знайти собі місце в „Гражданинах“, або „Моск. Вѣдомостяхъ“. Др. Антонович буква в букву повторив слова „Правди“ на москвофільському мітингу 2. фебр. 1892. Так знаменита трійця „православіє (галиц. унія) самодержавіє і народність“, (національність) виходять однаково програмою Николая I. і його теперішніх обожателів у Росії, як і галицьких москвофілів і — українофілів!

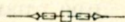
москвофіли на Малоруси являються просто вільними чи невольними обскурантами, і не зможуть видержати конкуренції з народовцями перед скілько-небудь живою громадою. Само собою розуміється що літературні народовці тоді тільки дійсно прислужаться народові й стануть міцно серед него, коли дадуть народові на його мові літературу йому користну: утилітарну й просвітну, бо від літератури формально-націоналістичної, пустої, народ відвернеться, а література ретроградна обезсилить його в конкуренції з сусідами, та на решті від неї, а вкупі з тим і від її національності відвернеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентних осіб. Відвертається ж і тепер народ від своїх, дійсно прекрасних по мові, а часом і по поезії, старих пісень, бо зміст їх тепер уже не відповідає народньому життю. І треба й тут зречись теорії національних святощів, а признати, що народ тут по части має рацію навіть тоді, коли він заміняє прекрасні козацькі пісні на погані салдатські, бо все таки в дійсности він бачить перед собою „охвицерику молодого“, а не „отамана козацького“. Візьмімось скілько небудь енергічно за те, щоб пустити в народ порядні пісні, відповідаючі нашому часу, пояснімо народові, що є реально доброго в старих піснях, і ми витіснимо „охвицерику молодого“ скорше, ніж намовами про те, що треба зберігати старі пісні, як національну святощ.

Ми скінчили огляд важніших річей, котрі виставляються нашими націоналістами, як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили наші „Чудацькі думки“, по крайній мірі певний їх ряд. Ми назвали їх „чудацькими“ через те, що вони йдуть на переріз тому, що звичайно говорить і прихильниками і противниками українського руху. Тількиж, звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, по крайній мірі доти, доки їх не перекинуть науковим способом наші противники. Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою, — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (дінаміку). Не має й не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких як напр. обрусеніє, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас.

В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробитові й просвіті нашого народу, а в купі з тим і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго.

Salmansdorf bei Wien 1891.

сент. 15.

Від редакції.

В передмові до книжкового видання „Чудацьких Думок“ Драгоманова (Львів, 1892) Іван Франко назвав „многоцінною“ сю працю. Такою вона лишається ся й доси що до багатства використаного в ній фактичного матеріалу й широти поглядів. Як розумний соціаліст, Драгоманів остро виступив проти порожнього й реакційного українського націоналізму, і його критичний огляд цього націоналізму є й доси ще непередаваним і чудовим прикладом, як треба поборювати заскорузлість, вузькоглядність і темноту думок.

Драгоманів перший серед соціалістів зробив пробу гармонійно злучити космополітизм, вселюдскість з національною ідеєю, і життя показало, що він мав рацію. Найвизначніші в сучасних західно-європейських соціалістичних теоретиків національної справи, як Реннер, Кавтський, Бауер і інші в своїх працях про національне питання мають ту саму основу для його розгляду й розв'язання, як і Драгоманів.

З другої сторони, і се найважніше, наш національний розвиток по смерті Драгоманова в значній мірі пішов тими дорогами, які він вказував, як найвідповідніші, і приніс нам добрі результати. Ми за час від його смерті до наших днів встигли виробити досить багату й живу літературу, високо поставити наукову українську працю, понести в як найширші маси нашого народу національну свідомість, організувати його до боротьби за свої політичні й національні права. Ми стали нарешті в теперішнім світовім конфлікті нацією, яка вийшла на арену міждержавної політики. Сей наш національний розвиток в багатьох справах вже переріс погляди і надії Драгоманова, і тому вони вимагають поправок. Ми тут їх не будемо робити, хай се лишить ся для спокійніших часів. Вкажемо лише найголовніше, що могло би викликати сумнів у читачів. В п'ятім розділі своєї праці Драгоманів виступає проти державного сепаратизму України від Росії і навіть висміює „сепаратистів“. Се не значить одначе, що Драгоманів був противником ідеї державної незалежності України. Його програмовим домаганєм була перебудова Росії на федералістичну республіку, в якій і Україна знайшла би підставу для своєї

політичної свободи й незалежності. Сю ідею розвивав він в різних своїх працях. І коли в сій праці він виступає проти сепаратизму, то треба зважити час, коли він се робив, і обставини тодішнього українського руху. Адже писав сю свою працю Драгоманів тоді, коли його проба пропаганди соціалістичних і революційних українських ідей серед російських Українців лишила ся голосом воюючого в пустині і там запановало неподільно „українофільство“, аполітизм і бездонний легалізм, а в Галичині радикальний рух з великою бідою пробивав собі дорогу до народних мас серед страшного опору реакційної маси галицького громадянства, якого політичні провідники тоді виступали навіть проти демократичного виборчого права. Як можна було при таких обставинах брати поважно думку про який небудь сепаратизм, коли на російській Україні не було жадного політичного руху, а „сепаратистичні“ статі в різних галицьких органах писали „на пострах Москалеви“ люди далекі від поступових ідей і зовсім нездатні до активної політичної роботи, люди, котрі в Галичині йшли рука в руку з галицькими реакціонерами й клерикалами й прикладали свою руку до утвореня ганебної „нової ери“, яка була капітуляцією ідеї політичної незалежності нашого народу перед ідеєю польського надчим зверхництва й панованя. Тому критика Драгомановим сього рода „сепаратистів“ була зовсім слухна й не стратила своєї сили ще й доси. Крім сього треба взяти під увагу ще й те, що принципіально Драгоманів ні сій праці, ні в інших ніколи не виступив проти ідеї відділення від Росії. Він лише гадав, що обставини склали ся так, що найскорше осягне Україна свою національну й політичну свободу при загальній перебудові Росії на основах демократизму і федералізму. А в своїй праці „Пропаший час“, яка появилася друком лише по його смерті в 1909 році заходом небіжчика М. Павлика, В. Липинського й моїм, він просто називає „пропашим часом“ весь час спільного житя України з Московією й виступає виразним, принципіальним сторонником державної незалежності України й її відділення від Росії. Зрештою докладніше представлене поглядів Драгоманова на національну справу матимуть читачі в окремій книжці, яка незабаром має появити ся, й до неї ми їх відсилаємо.

Отсей передрук „Чудацьких думок“ зроблено з видання, яке появило ся в 1892 р. у Львові накладом Івана Франка за грошевою допомогою російських Українців. Ми задержали правопис оригіналу щоби книжка могла скорше появили ся в світ. Професор Іберсбергер, директор віденського Institut-u für osteuropäische Geschichte ласкаво позичив нам до друку оригінальне виданє, і за се складаємо йому щирю подяку.

За редакцію

Микола Залізняк.

Показчик змісту.

Голова I.

Вступне слівце	4
Проба мові розмови в громадою „Зорі“	4
Статя „Туриста“ в „Правді“ і друга „чудацька“ допись в „Зорю“	5
Допись спалена; потреба обговореня справ, що були в ній зачеплені	6

Голова II.

Суд Іспанця про рос. письменство	8
Жовта і біла шкура	9
Початки ворогованя між людьми ріжних пород і вір	10
Реакція против тому ворогованк і національні держави	10
Нац. держава італіяньська і швайцарські Італіянци	11
Нац. держава німецька і Альзас, Лотарінгія, й Познанщина	12
Італіянци в Австрії	13
Всесвітня правда спільна всім національностям	13
Початки космополітизму в Персії, Індії, Греції, Римі	14
Християнство—релігія космополітична	14
Християнство і Магометанство і початки гуманізму та нового космополітизму	15
Зріст націоналізму в Німеччині XVIII в.	16
Вільність національності і примусове національство	17
Національство у Словян	17
Російське письменство найменше націоналістичне між словянськими і тим найцікавіше для Європи	18
Його вага для України	19

Голова III.

Чи розмова про космополітизм і націоналізм „не на часі“ для Українців?	19
Вартість російського письменства для Українців	20
Фальшиві всесвітники і назадники	21
Латинська мова в давній Європі і зріст національних мов	21
Заборона мови укр. і суд „Правди“ про письменство російське	22
Вплив рос. письменства на Русинів австрійських	23
Регрес сучасного укр. письменства	24
Фактичне помосковленє укр. інтелігенції	24
Її необразованість	25
Сучасна укр. беллетристика. „Над чорним морем“, „Боротьба“ і т. і.	26
Українофільство в науці застарілий напрям	27
Зріст інтернаціоналізму в сучасній Європі	28
і в Росії	29
Відсталість Українців (Костомарова)	30
„Правда“ і статя Слонімекого	31
Сучасні укр. учені: Потебня	32

Сумцов	32
Житецький	33
Антонович	34
Дашкевич	35
Куліш	36
Хиби укр. історіографії	37
Праця Лучицького про стан володіння землею на Україні	38
Народне звичаєве право і праці над ним Українців	39
Укр. фольклор і „добровільна реакція“	39
Чого треба для оновлення укр. письменства?	40
Спор Північ в Огоновським	42
Самостійність укр. письменства і „домашній обиходъ“	43
Перешкоди, з якими бореться рос. письменство	43
Хто сприяв зрост укр. письменства в Галичині?	44
Всеславянська вартість рос. мови	45

Голова IV.

Обрусеніє; непопулярність розмови про него	47
Мудрованя „самобитниковъ“ про сю справу	48
Брошура д. Баштового і його погоня за чистими національними типами	50
Його три типи державні в сучасній Європі	51
Система обрусення — поява всеюдська, не національна	53
Національний примус і національний автономізм у Асирійців, Персів, Греків, Римлян	54
Культурний універсализм Буддизму	56
Жидівство і християнство	57
Вплив літератури світської	58
Панованє латини в середніх віках	58
Секти допомагають до творення національних літератур в Англії, Франції, Чехії	59
Реформація і народні мови	60
Церковна аристократія і церковна мова в східній церкві	61
Церковщина і народна мова на Україні	62
Вплив протестантства на зрост світського письменства	63

Національно-письменський централізм в Європі:

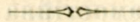
1. В Англії: а) Валійці	64
Товариство біблійне і патріотична мрія	67
б) Кельти в Ірландії	68
в) Кельти в Шотландії	71
2. У Франції	73
а) Нідерландці в Бургундії	74
б) Централізація державна Людовіка XIV. і пізніше	76
Якобінці, декларація прав чоловіка і примус язиковий (мова Баррера)	77
в) Фелібри	81
г) Бретонці і Біскайці	82
Стан недержавних діалектів і „patois“ у Франції	83
3. Германізація в Австрії	84
4. Державно-національний централізм у Росії, ...	85
Його відносини до України в XVII—XVIII в.	86
Чому пропав національно-культурний автономізм український?	88
Укр. автономізм в XIX в	91
Його слабкість і як його скріпити?	92

Голова V.

Державний сепаратизм України від Росії	94
„Партія австрофільська“ на Україні і аноніми в „Правді“	94
„Очайдухи“ москвофіли і москвожерці	96
Наші союзники в боротьбі з обрусенем?	97
Про що нам вмовлялись в Великорусамі?	97
Від чого буде залежати обсяг прав України в конституційній Росії?	98
Федералізм і державна децентралізація в сучасній Європі	99
Англійський „local government“ і російські земства	100
Практична згода в 25-літній праці земств укр. і великоруских	101
Органічний зріст українства при конституції	101
Укр. безполітичні культурники і рос. револ. безкультурні політики	104

Голова VI.

Національні святощі і предки гр. Тишкевича	106
Народні звичайі і костюми	107
„Народна“ релігія	108
Кирилиця	109
Юліянський календар і поклони перед „консервативом на-родним“	109
Народна мова	110
Шкодливість культу „народніх святощів“	111
Культ сей в Галичині підпирає москвофільство	111
Перевага москвофілів над народовцями в Галичині	112
Сімпатія москвофілів до рос. самодержавія	112
Наумовича теорія „твердого руського язика“	113
Конечність утилітарно просвітнього погляду на мову	113
Еволюційний погляд—основа „Чудацьких думок“	114

Вийшли з друку такі книжки:

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна. Зміст: I. Національна справа й держава; II. Національна справа в російській державі; III. Українська національна справа в російській державі; IV. Український народ і теперішня війна.

Юрій Ручка — Російські соціалісти й теперішня війна. Зміст: Передмова редакції — Українці, Росія й війна; Вступ — Характеристика російського соціалістичного руху; I. Російські соціалісти й теперішня війна; II. Критика поглядів Плеханова і Троцького в справі теперішньої війни; III. Будучність інтернаціоналу й федерація держав; IV. Висновки; Додаток — погляди німецького соціалістичного посла Левша про будучність царату.

М. Михайленко — Росія й Україна. Зміст: Передмова редакції; I. Вступ; II. Політика російського уряду супроти України. 1. Від Переяславського договору до повного зруйнування самостійності України. 2. Російський уряд супроти українського національного відродження; 3. „Конституційна Росія“ й українська справа; III. Українська справа й російське громадянство. 1. Від початку 19-ого століття до революції 1905—1906 років. 2. Під час „конституційної“ ери. Додаток — Розвиток польської політичної думки в українській справі. IV. Росія й українська справа в Австрії. V. Українська справа й польсько-російські відносини; VI. Протиукраїнські пляни Росії в теперішній війні; VII. Україна й теперішня війна.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна. (Замітки й матеріали.)

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести“ російського уряду в теперішній війні. Зміст: Маніфест до Поляків; Маніфест до народів Австрії; Маніфест до „російського народу“ в Австрії; Російське поступове громадянство на послугах російського уряду.

В. Лібкнехт — Чи Європа має сказачити? Зміст: Від редакції; Передне слово; Сором Європи; Війна на сході; Завіщане Петра Великого; Війна на овиді; До політичної ситуації; Політичне положення; Слово до німецьких соціалдемократів; Чотири тижні пізніше.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу, друге українське виданнє.

Ф. Волховський — Казка про несправедного царя, друге українське виданнє.

Ф. Волховський: Як мужик став довжником у всіх.

Чи є тепер панщина?

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге українське виданнє.

В. Швачка — Чому позичали віру?

В. Рюминський — Повстане селян в Англії, друге українське виданнє.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні класи, боротьба клас, буржуазія, пролетаріят, капіталізм і організація?

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав.

Дмитро Сметанка — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

В німецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкують ся або готують ся до друку:

Галичина й її національне значінє для України.

М. Лозинський — Утворенє українського коронного краю в Австрії.

Х. Житловський — Соціалізм і національне питанє.

М. Борисов — Соціалізм і проблема національної автономії.

Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

І. Сокира — Хай Європа козачіе!

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої класи й європейська війна.

Вандервельд — Ідеалізм в марксизмі.

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

Е. Пернерсторфер — Про новітній націоналізм.

К. Ляйтнер — Імперіялізм московського народу.

К. Реннер — Національна справа, імперіялізм і соціалізм.

А. Вах — Цар — Голод, друге українське видання.

Пащина й її упадок в західній Європі.

Як бороти ся за землю і волю.

Що таке свобода й як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Національна справа в Росії й як її полагодити.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

2405

ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 1987

В 5097
1992

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Чудацькі думки
про
українську національну справу.

Ціна 80 коп., 2 кор., 2 марки, 2 франки.

Написав
Михайло Драгоманів.

Наклад і друк партійної друкарні.
1915.